॰ॐनमः
॰कोस्तुभः
५०
म१

वषूर्णेऽनेकमपूर्वस्वित्सभा नास्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । इनसभम० इश्वरसभम्
वर्षाविवेयेष्वते नत् स्याद् णधिकेऽबयोरित्यर्थः । नेहतजसभा चन्द्रगुप्तसभा ऋषम
गुप्तशालाहे लाऽरन्त्व्रः विशाबासीनाह । रन्त्वः सभम विशावसभम्मन्युशाला
व. संघातार्थापासभा तन्नात्तत्पुरुषश्रीलिंगं स्यात् । स्त्रीसभम० संघातइत्यर्थः ।
मशाला किं धर्मसभा धर्मशालेत्यर्थः । ग्रिभाणासेनासुराच्छायाशालानिशा नाम
रत्नतत्पुरुषः स्त्रीलिंगं स्यात् । प्राग्माल्येनभस्म वधसूरम वधसराकुँ नावा
गोशालं गोशाला श्वनिशं श्वनिशा । तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयइस्यनुसते
नेहढढसेनोरत्नानामशेना परमसेना ॥ : इति तत्पुरुषः । श्रेओयवदुतश्रीः म
धिकालेपम द्वितीयाश्रितेत्या हिना पेस्यार्थिके स्याति सिद्धसमासोनोनकः स

घ
१५०

३ नञ्कर्मधारयः । अविभक्तावयवसमासार्थको तत्कृतो नरे भुक्त्यानां तत्पुरुषः ॥
रूचीयं स्यात् साधे कु इति नरे हेशेतसन्नासाया: कृपाणा: संरो सुशमस्यापत्यानिसो
शमपसेशो कं थासेशमित्र कं थाम संरापं चिम धीरराकं था ८ इति नरे भुक्ति म-
समसं कं था दुरस्तोपक्र मंतसाघावि रूपासाधात् ८ पत्तीनां ८ पक्रमानां श्व
तत्पुरुषोनपुंसकं स्यात् तत्वोरूपस्तापमानोपक्रममायानपोतादि: प्रथमांचे
तत्कालेऽविद्यते पाणिनेरु पस्तापवांनुपसंग्रंथ: । नंसेपक्रमं झेता: छायावाहु
स्ये छायानां तत्पुरुषोनपुंसकं स्यात् सूर्यपदार्थवाहुस्ये । इन्दुरां धाइन्दु छो
पम विभाषासेनेति गिकस्य स्यापन्न जाइ: इन्दु छायानि घाहि न्व इत्तिनु श्रा
समभोगनि घाहि न्व इस्या कु प्रशस्य बोध्य: समाराजो मनु ब्यपूर्धी । राजपर्वी

ङ

द्विगवनेनिस्यम् यद्रुस्तं द्विपवत्प्रभवतितिसाख्यपुनर्वसूय तिसाप्पूनर्वसुतिसोतिक्षम
त्रिशाखानुत्तया: नन्त्रक्षे क्षम तिसापूर्वसि ते मातावका: स्वनपुंसकम् समाहारे द्वि
गुद्वन्द्व नपुंसकं स्यात् पञ्चत्रिगायत्री द्वन्द्व: पं नगाद्य द्वन्द्वोत्तम अकारान्तोत्तरप
दे द्विगुस्त्रियामिकः पञ्चमूली आगन्तोया पञ्चखट्वीपञ्चघ्रु द्रुम: नो नसोप
स्वयादिगु: स्त्री पामपञ्चतक्ष्म पञ्चतक्ष्णी। पात्राद्यन्तस्य त पञ्चपात्रं त्रिभुव
नम् पततुंगुनम पुरापस्त्रि नापायम न्य: स्त्रीवते का। पुराणाहम सु द्विनाहम पण्य:
सख्याव्ययादे: संख्याव्ययादे: पर: कृतसमासान्त: पथशब्द: स्त्रीवभिसर्थ: त्रपा
तांपथा: त्रिपथम् विरूप: पन्था: विपथम् कृतसमासान्त ग्रहणात् नेह। सूप
था: अतिपंथा:। सामान्ये नपुंसकम् मृदु पचति। प्रात: कमनीयम् तयुरूषा

प | अं॰ खंनपुंसकम सप्तुहूय इस्येव अत्व मनु अवयवोदिद शः कृतसमासानामिईशान्तेह अ
भेधाः अर्द्धपीपुंसिचा अर्द्धघा दपःशस्राः पुंसिस्त्रियेव गस्तुः अर्द्धचम अर्द्धचः धम
ध्वजः खंतीर्थशतीर मराडपपूप देहसंकुशक स्पश इत्यादि । जातारूपापामे
कलितन्दयकुयवनमाततरस्याम रकोणवर्णेभाधक्रमयताधा स्त्रयाः पञ्चः
धात्वताः पञ्चयः अस्मात् ईवोस्य रपत्से दिसे च जिजमित्ते च स्माद्देयकुयवत
धास्वात वयंधूमः पन्तर्हेंधदीक्षि अवधूय इतिया । सविशेषतास्य प्रतिब
धः पद्मारुंधमीक्षि कञ्जनीप्रोक्तपदानांवतन्त्रे क्वियेयकुयवप्रवृत्तथा
र्वैमास्वात पञ्चैकञ्जुन्यौ वर्णीः कञ्जुन्वन पर्श्वप्रोक्तदे । पूर्णीः ओको पताः
नत्वत्रेकिम कञ्जन्यौ माााविके । तिमप्तुनर्वचोनर्दनत्रवन्देयकुयवनस्य

वधस्तु
धोसू
४८

म

कोनाभेशैलिरिस्वर्णः ककुत्सं इत्यादिश्च यासमनरपदादेकुतं वधास्तुपेत्तिना मम: कोऽन्य
तोऽश्व: कोत्ता चरधा: पाद्य छिन्नेगं इन्द्रत्तसृ वपकोक्तवत पोः पर्त्सेथ सिंगं स्यात्: कुकु
देश्व्याधिमो। मपृतिकु कुलविमो: भ्रई शिव्यसी: हिगु भ्राभ्राषल्ला। संपूर्ति पति सप्तमोस
तुप्रतिमेधोपा भ्रः। पंचसृ कपारेमुसेत्कृत: पंचके पास्य: पुरोडास: भ्राप्रो जविका म
माभ्रजिभिक: भ्रयंकुमार्के: भ्रयंकुमारि: भ्रत वचहनापवात्समासः। नि: कोसाभि:
पर्वेपदृश्चधऽये: द्विजवल मातंत्रम भ्रश्चई ५ पवो: भ्रश्चधऽपार्व: भ्रश्चधऽधे: ता
चं नाहः पुंसि: वत इन्तो इन्क्षतगुह बोपुं स्वेअभ्रननार ला सपय छिंग ता
पद्माहेव्यवंपरत्वात्समाहारेन पुंसकतां बाध्यते। भ्रहोनः। रात्रेः पूर्वभागः प
र्वरात्रः। पूर्वाह्लित्तिः स्यह: संख्यापूर्वरात्रंक्कीयम: द्वितात्रमतं: गणरात्रमता।।

१४८

विंशतिः एकादशः एकान्नविंशतिः अथ कुञ्जी सप्तमी सोः क्विप् द्वियाः त्र्यशीतिः प्राक्शताद्दनं
पंचेह। द्विशते द्विशतस्रम्। वेसरपः त्रिशदृक्सा त्रयः स्यात्त्रयोऽग्रति सप्ते। अयो दशः वेचे
विंशतिः कुञ्जी होतृप्रि दशः त्रिदशाः सुगन्धि कुञ्जी हि अशीति तोतृ अशीतिः प्राक्
शतात्रिसेव। त्रिशतं त्रिसहस्रम्। विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषां। सुक
नो त्रिस्थ प्राग्न्यधास्या चत्वारिंशद्द्वेपरे। द्विचत्वारिंशत्। द्वाचत्वारिंशत्॥
अष्ट चत्वारिंशत् अष्टचत्वारिंशत्। त्रिचत्वारिंशत्। त्रयश्चत्वारिंशत्। पञ्चप
ञ्चाशत्। षष्टिः सप्ततिर्नवतिः। एकाद्विसे चत्वार्य कुः। एकाद्विम भुक्त स्यात्स्या
देकस्याङ्गागमश्चेन्नञो विंशत्या समासे कृते एकशब्देन सह उत्तरोवेति याचाधि
भागात्समासः अनुनासिके लि किरः वर्धेन नविंशतिः। एकान्नविंशतिः ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥
सि॰कौ॰सू॰

मि॰ २ कपाले ऽन्तर परे हविर्विधायां संस्कृतं न स्त्रा
तेषं वन्तरभ्यन्मिर्वभः । ५

समानाधि करणोत्कृष्टा सामर्थ्यात् ॥ समासादिति चेन तद्धितार्थे तत्सम॰ प्रागेका दश भ्य इ
ति विदुर्ईशा द्वादश काद्वश महती शालक्स्य पुमव तत् कर्मधारयो तिपुमान् भाषितते स्त्रा संख्या॰
मतासो तीपा। महदात्वं धाम कारयितशिकषूपसंख्या नम॰ पुमभद्राधेश्वः मास मा
नाधि करणार्थ विन्द्रमं॰ महतेम हस्ताया घ्रा सो मह चा सः महाकवः॥ महान्विशि
ष्टः ॥ मत्कन्कंः कपाले हवि वि॰ अष्टाकपालः ॥ ग्रपिचपुंक्ते। तेशबे परे पु नर्क
इन्द्र पूर्व नमध्य ऽन्नन स्त्रा संबन्धिभ्यान्निब र्थः। ग्रष्टाकपालं शकटं ग्रष्टप्रसपक्वूर्व
त्वन्ना निति चोगानाविभागाद्रुह्प्रीहाण पचवे॰ अष्टालोगण्धां समाहारे अष्टा
धमः। तपुनर्भित्वा अष्टकंटमृष्टानामविनिर्वा । वाक्कर्णंः संख्यापामवयत
श्रीष्ठश्री स्त्रोः ॥ स्त्रा स्यात्र॰ द्वीपच दशा भा द्व दशाः कपिकादशे तिषा द्वा

२६

प ३

था

ऽित्वारिः अर्द्धत्वारं अर्द्धत्वारि। द्वित्र्याश्चष्टनः आश्चामेजस्येषं स्यादिगो। घनं
स्म घनमस्ति अतन्द्वितलुकी खेद। आध्वाभेजत्रिभा क्रीतः घनसि ः धृतलोता
गानेय स्याजानाम। धृतस्ता नोत्ततेषु हपादस्य स तमा वेन जानपदेष मात्याप
सेवेत। सु नाकेधृतलो। सुतक्षुतः कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम्। आभ्यां धृतलोताद्द
स्यात्तासु हवे। कुत्सितोधृतलो। कुधृतः कुधृतलो। आन्महतः समानाधिकरणजाती
यतोः। म हत आकारोऽन्तादेशस्यात्समानाधिकरणोत्तरपदे जातीयच्
परे। महाधृतः महाधृतलो महादेवः महाजातीयः समानाधिकरणे किम् मह
त्सेवा। महत्सेवा। स्यान्नरालाकं गावप्रतिपदोक्तः सन्महद् इति समासो ग्रही
तत इति चेत महापाकुर्जस्यात्। तस्मा ... भून्सरा प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपद

अथ नम:
सरस्वत्यै नम:

अथ प्रातिपदिकानि नर: स्वेधानाम नरस्था ५ ... नम गपूर्वी भवन्ति । ... तु प मानान्त

ना।

२५६

स्म: कास्यावसर्गे मरात् कसा स्थमिति जाति: मस्तान्नसम थिरात्शम: सोहिंयसमनसस
रसमिति संज्ञा। याम धौतयांव तन्त्रा: याम स्वतन्त्रा-यामर्त न्नं: सा धारणाइसर्ग:।
कुस्त्रा भयं: को हः स्वतं त्र: स्वचासोत तन्त्रा व कोटतन्त्र: अते: शुन: अतिश्वावरा ह:।
अतिश्वीसेधा। पुमान्नात्स्वादिषु ·अप्रातिपदिकोयमानयाचिन: शुन च स्यात:
आकर्षश्लेषाकर्णश्व: उत्तरस्वक्षुम ·मनशकृस-न्नातोद्धितो: मैशब्तन्नारिक्ष
गोष्ठस्यात नगुत रहितयुक्तिश्चांभतो भ्याशाग तोद्धि नाथ ह: व्या: द्विगोर्ध्गानपसं
इत्थं सर्वीत्तस्यापकर्षताकृत्या इर्न कु पञ्चनाथपिपद्वितोधम् वृनतवसम्
तद्धितयुक्तीति किम ·पंचभिन्नौ भि: क्रीत: पञ्च नौ: सर्वेषु ·अद्वौ नाथ च स्यात
नावो द्विस्स अर्द्धं नावम ·स्त्रीवत्संयोकात ·त्यात्व: प्रावास द्विगोरश्री च स्त्रपती

५३

पु १४७

CC-0. Digitized by eGangotri. Kamalakar Mishra Collection, Varanasi

मोत्पुक् छत्रः। स्त्रियामर्त्वाष्टाप ध्वन्ता ध्वजः प्रियः अत्र नक्षिप्रियः। ऋक्सादिपुर्ध धुर
ताधेनस्यात् ऋक्पूरिति प्राप्तः एवं चैतद्ध्रुवमनृक् इत्यनुर्गुवर्गतः अक्षेशेनसकात्
ध्वः। अतिपदिकान्तेतिणत्वमार्गतपन्तु अनादिपुराणस्यारम्भकत्वात् ऋक्पतादि
त्तिलपरकरात्ते नेह धरागतमहः परान्हः नसंख्यादेः समाहारे समाहारेये तमिन्ने
स्वसंख्यादेर्न्ता दशो नस्यात् संख्याद्वीतिस्वक्षार्थमित्यपेक्षा द्वोरन्को समाहारे च कृ
मह अनमैकाभ्यां च सख्याभ्यामन्ता इत्यस्यानवृत्तमशक्तेः अवार्थः पुरावणकसमाहुः पु
रोधेकाभावात्मकाः स्वचयग्म पूर्वपाहस्त प धाहः अहाम अहताहपुर्वा समस्या विसे गेह
तार्थमिसके संख्यातोहः अथचाद्जपनन्सः। दस्मात् अक्षानामुरद्ध अक्षोरसम
मुक्ते। १४ इत्पर्थः। अक्ष्णो स्मायः सारेंजातिसरकरोदच ८ पानसमन अमंतो

त्रैः। पूर्वरात्रः संख्यातरात्रः पुण्यरात्रः २

अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः एभ्यो रात्रेरच् स्यात् चात्संख्याव्ययादेः। अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम्। अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः। सर्वरात्रः। पूर्वरात्रः। द्वयो रात्र्योः समाहारो द्विरात्रम्। अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः। राजाहःसखिभ्यष्टच् ५।४।९१ एभ्यष्टच् स्यात्। परमराजः। अतिराजौ। कृष्णसखः। अह्नोऽह्न एतेभ्यः एभ्योऽह्नादेशः स्यात् समासान्ते परे। सर्वाह्णः। पूर्वाह्णः। संख्याताह्नः। अह्नोऽदन्तात् अदन्तपूर्वपदस्थाद्रेफात्परस्याह्नादेशस्य नस्य णः स्यात्। सर्वाह्णः। पूर्वाह्णः। संख्याताह्नः। द्व्यह्नो ऽभवत्। कास्याहन्। द्विगोरपि गमनपचे इति

तो

२८७

न तद्धितलुकीत्यत्र पर्युदासेनिपमार्थमिदम् एवकारस्याकर्थः। अव्ययपदपदानामितिविपरीतनियमस्तु नाम्रातमाधानेऽखिलीति
प्रकृतिभावविधानादिज्ञातरेह सर्वैकदेश

अर्धमप्येकदेशिनैकाधिकरणेनेति॰ एतदधिकारे सामान्यं तदेवेति॰ नियमस्याभावः पूर्वनिपात पर्यायतः॰ अतः समस्यते॰ इति किम्॰ कुम-
कारः समस्य एकदेशिना॰ अर्धं नपुंसकं समानाधिकरणेन पूर्वसूत्रार्थ समासः एकदेशी एकाधिकरणे नियम इति तेन तयोः समानाधिकरणे एव
तत्पुरुषसमासः॰ अन्यतरस्यां समासः एकाधिकरणेन समस्यते पूर्वसूत्रार्थं समासः एकदेशि एकवचनाधिकरणे एव भिन्न स्थाने॰ अर्धं तेन समास
समासेनैकदेशिना एकत्वेन तत्पुरुषः अर्धं समानाधिकरणे भूत अर्धं भिक्षाया अन्यतरस्यामित्यर्थः २॥ राम॰ राम॰ राम॰

कौमुदी॰ अर्धं नपुंसकम्॰ समेंऽशवाच्यर्धं नपुंसकं प्राग्वत्॰ एकदेशिनैकाधिकरणेन सह समस्यते॰ अर्धपि-
प्पली॰ एकाधिकरणे किम्॰ अर्धं पिप्पलीनाम्॰ कालाः समवयवाः॰ अन्यथा अर्धं स्यात्
अर्धं पिप्पल्याः॰ अर्धे भिक्षायाः॰ अर्धं भिक्षा॰ विभाषावचनाद्व्यवस्थितविभाषेति एकदेशिसमासे॰
ग्रामार्धं नगरार्धमेतत्॰ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम्॰ एतान्येकदेशि-
नैकाधिकरणेन सह वा समस्यन्ते॰ द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा॰ अन्यतरस्यां ग्रहणं॰ समासा-
न्यतरस्याम् तृतीयप्रभृतीनि पञ्चदश॰ तेन सह समस्यन्ते॰ प्राप्तापन्ने च॰
द्वितीयया॰ अन्यत्र प्रतिपत्त्यभिप्रेतेति॰ कालाः परिमाणिना॰ अन्यतरस्यां लघु न ह्यन्या-
तरत्वेन कालाः परिमाणिना॰ एकं स्यामि सहित स्यात्मा
लोकाः स्यात् देवकुरु॰ जीवप्रमाता मस्य॰ परं सह॰ निवृत्ति मंगु शिष्या निरंगुलः॥ अस्य

४४

कालाद्धर्णे पंचम्याः निःक्रान्तः शाम्याः निःकौशाम्बिः कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः
कुम्भप्रतिः ते ... पदे सप्तमीस्थम् । सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीति सा होवाच्यसेन स्थितं कुम्भ
मिति द्वाचकं पदसुपपदं इत्यर्थस्यात् तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणाः प्रत्ययः स्यात् ॥ उपप
दमिति ॥ उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्चायं समासः कुं
भं करोतीति कुम्भकारः इत्युंभ अस्कार इत्यस्मिंल्लौकिके प्रक्रियावाक्ये न अतिङ् किम
माभवान्भूत् माङि लुङ् इति सप्तमीति ई ॥ १ ॥ ततः ॥ उपपदम् अतिङ् गतिकारको
पपदानि सुपे सह तन्ते ह्यनुवर्तते इति पूर्वसूत्रे विभक्तिग्रहणात् कारकोपपदक्स्वात् अतिङ्
ग्रहणात् चापरूढ्वतेः सुपेति च निवेतम् तथा गतिकारकोपपदानां कृ
द्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति सिद्धम् । व्याघ्री व्याघ्रश्येनी इति ॥

पं २

[illegible marginal commentary] ... इति व्याघ्रीति व्याजिघ्रतीति व्याघ्री ... तस्योपसर्गे इति कः पा घ्रा ... इति शब्दस्य पस्तु संज्ञायां जे ... रूपते व्याजो ...
... तत्र हि सुप्सुपेति ... ततः प्रा... तयोः ... सिद्धम् ... स्यात् ... शश्च मात्र ...
... सामान्या ... ति ... ... इति कच्छपी व्याघ्री ...

जये निचमेतपर्वः। सिंहसोपासाधुपपमत्से। उपपमत्सेगियाहः १ ओंकारमात्रमि
त्यन्वे हस्ते कस्य पासो कस्य। प्रार्थ्यं थंमले प्राधमित्यध्यपस्य प्राध्यं कस्य थंधने
नाकूलं कसे स्य थः। प्रार्थनासिना १ थानुकूलकरो प्राधे कल्वा। जीविकोप
निषद् येन पत्ये। जीविकामिषं कृत्वा जीविकाकस्य उपानिषद्मिषं कृत्वा
उपानिषद्कृत। स्पैपनपत्ये किम्। जीविकां कृत्वा। प्राहि यहताम अग सर्थेमास
गृहमः स्पृश्या र्तिकानि। प्राद्वो गता पूर्वे पृथ स्पर्शो। पुनर्तं स्वापार्थः।
प्राचार्थः स्पपा रूपः स्थाना पर्णे दि तीपवा। स्पति काले मसी मतिमासः।
मथारूपः कुला पर्णे दितीवप्रा। स्पर्थ कुरु कः कोकिल पा। स्पर्थ को किंचः
पर्षे दिके। गाना पर्णे चतुर्थपा। पी। स्थानेधापनाप। पर्षधापनः निरास्पः

देवोनमः
सि. कौमु.

१५३

अदः कृसा इः कृतम पं प्रभृसुपदेशो अनुदाहरणाम् । अदः कृत्या अइः कर्तर्यत्य पाणि
तिनामे तिरोभूय । [illegible] । तिरःकृत्वा तिरस्कृत्य तिरःकृत्य । उपाजे
अन्वाजे एते कृञि विभाषा गतिसंज्ञे । उपाजेकृत्य उपाजेकृत्वा । अन्वाजेकृत्य अन्वाजे
कृत्वा । दुर्बलस्य बलाधानमात्वे वर्तते । साक्षात्प्रभृतीनि च । कृञि विभाषा गतिसंज्ञाः स्युः ।
च्व्यर्थ इति [illegible] साक्षात्कृत्य साक्षात्कृत्वा । लवणं कृत्य [illegible] निपातनात्
[illegible] उरसि मनसी । उरसिकृत्य उरसिकृत्वा । अभ्युपगम्य [illegible] मनसि
कृत्य मनसिकृत्वा निश्चित्य [illegible] पर्यं अनत्याधाने उरसि मनसी । उरसिकृत्य
[illegible] एते कृञि विभाषा गतिसंज्ञाः [illegible]
[illegible] कृत्य [illegible] कृत्वा [illegible] कृत्य [illegible] कृत्वा [illegible] वचने [illegible] कृत्य [illegible] वचने कृत्वा

ते ३

१५३

अस्तःकृत्य

इति परमात्मागतोसः अभीप्सितं किं तादिति कृत्वा निरङ्कीयतः आत्मात्मा इत्येवोः सस्त
२ ती। सत्त्वं॰ कालिकाशब्दस्यापत्यं न न॰ कालिकाल्क्रियाकालि कस्य भूयतोऽस्तम॰
असंस्त स॰ भ यतो किं असंकृतोऽहंतं गतः। पयोधिप्रमिसयर्थः। अनुकरोति मिसादि। अस्त
मीचक्रमाधातुस्त॰ भ चिपपा। नात्यति नहि। अनन्तर्हसम अधे ताधेसमर्थः। यदादि यह
कीमअनर्हत्यागातः हतं परिग्रहगत इत्यर्थः। करोति मन सीधूजाप्रतीघातो। कतो
हस्यपपः चिवति॰ अमोहसकेतो शब्दस्य समीप्रतिरूपकोनिपातोऽभिसाधा ति २
शये वर्तते॰ अनःशब्दोऽपचैव॰ पुरोऽप्यपमा पुरस्कृते अस्ताना अस्तमिति मान्त
मप्यपगतिसंरोऽस्यारे॰ अस्तंगत॰ अस्तगतार्थधृतेषु॰ अप्यपमिते पा॰ अस्तम
त्यभ्रैकेपथाभिमुखं गत्या उत्काइत्यर्थः। अप्यपक्रिमः गत्वान च्छा च्छति। अस्तंगत

स्त्रीपुंनपुंसकम्

सि.कौ.स.

२९२

नञोनलोपस्तिङि क्षेपे। अपचसित्वं जाल्म। एकैकधैतास्तैतुन शब्देन सह सुप्सुपेतिस
मासः। नञ्। आरम्भात्तत्त्वं [illegible] कुधितकृष्णत्वं नपुंसकं [illegible] नाकेषु अ
स्तावाचितिशब्दे ततः धे [illegible] नतः न सत्या असत्या नासत्या नमुंचतीति नमुचिः। नकु
लमस्य नकुलः। नखमस्य नखः। न [illegible] स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात् नपुंसकं न क्षर
तीति नक्षत्रम् न क्षीयते नक्ष [illegible] रसेधीनेत्यत्र भिति निपातनेन क्रामतीति नक्रः
कमे दुःखं न अकम् अस्मिन्निति नाकः। [illegible] ता [illegible] स्यामा नगादस्त्वत्र नञ् श्लेषावा
स्यात् न गौः अगौः पर्युदासः अप्राप्तिरेव किमा अस्तोष नस्ः शीतेन लिंगा कौरुपतो लिस
स्मिननुवर्तमाने [illegible] गतिश्चेत्यनुवर्तमाने [illegible] उ च [illegible] प
ते कुगतिप्रादयः गतिसंज्ञाः सुपः ऊरीकृत्य [illegible] कृत्य पट पटा कृत्य [illegible] कुरांतांचा

स्त्रि २

एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते। कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः। २

सिन कर्मणा । हेतोऽस्मा । रहित अस्य उच्चर क्षोघ्नात १

उस्य गर्हेतीति प्रयोगक्रियाकं स्तातू कृतोस्य
ताऽकुमति धमायसांतस्या पूर्वमिह बाहः । जहि कर्मणा बहुलं माभीक्ष्णोपकर्तरिचामिः
धाति । जहीति तत्कर्मणां बहुलं समस्यते । अभीक्ष्णं गम्ये समासेन च वेत कर्तरि भी पतइ सर्वः ।
न हि मोऽङः जहि स्तम्भः नास्ति कुतोभयं पश्य सो कुतोभयः अन्योराजा रमान्तरम विह्य
विन्मात्रमा इव हस्तताईषत् पिंगलः इव कृतार्थवर्ने नेतिधात्वमश्व बहुन्नम नञ्
नश्च सूपासह समस्यते ॥ नञ्सोपानत्रः ॥ नञोन स्यात् रोपस्याद्युत्तरपदे । अथ्या
समाः ४ तस्मान्नुडचि । लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुडागमः स्यात् । अनश्वः
सर्वभावे अव्ययीभावेन सहार्थे विकल्प्यते । रक्षोहागमस्य छन्दसि हेतोः प्रयोजनमिति ।
वंऽताय महितमिति यथा स्वधार्थिक प्रयोगात्ते तेनात्तुं नञ्छिरहितया विधि

न संहितम संहितम्
असंहितस्याभावः ॥

देष्यदत् – तियमेति॰ ते नो भय न कित [illegible] येयस्ये यः॥१॥ मेदि कोति॰ धात्वर्थ निर्देशो एवं सयत्नं नामि है रप्रसवणादि सवकारप्रसय॰ २ शे वे॰ इ ति नियम स्याल कस्य:
सिके मृ॰ इसके इसल इ यामर्थ स्वरूप विपत्तये प्राह २ केवि दिति॰ अकार मिन्ने कृन्नामेइ सर्वे॰ ।३ नाम्न अत्वन्न मिति॰ अतोऽको स्तुर्लेऽसाधु भ्वत विविध मके
धने येने ति करते स्तुट॥ मत इ स्य हे मति धुश्री तिवर्ते माने क्तः॥३॥ इद मे वाचि ति॰ कर्तृ स्य की सकर्म केभ्यस्य मिकर्त्ते के कर्तृ कर्म तेषाई योर

१२२

आभव्यक्तौ गवां स्तोहोऽमोघेन। स्त्रीप्रसवे रुकाकारो नाघयेत्तिवमः। मेदिका
विभिसावाहइ स्यत्रुगातः। शेषेविभाषास्त्रीप्रसवेइ सेके। विविज्ञगातः कृ
तिर्हरेर्हरितोया॰ केचिद्विशेषराविभाषामिच्छन्ति। धातुनाम्नइ शासनमा
वाम्येशात्वाणीस्यता। क्तस्य वर्तमाने॰ वर्तमाने क्तस्यषोगषष्ठीस्यात्। न
लोके तिनिषेधस्यापवादः॥ राज्ञांमतः बुद्धः। पूजितोवा॰ अधिकरणेयाचिनस्ये॰ १२३
क्तस्य योगेषष्ठी इदमेषामासितम्॰ नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम
क्तयोगेषष्ठीनास्तिहेशाः कुर्वन्कुर्वीताः स्पर्द्धिहरिः ५ हरिं हन्तुः स्य

उभ्यत्र स्यवडु कोसंख्ये डु मौवेति विग्रहः ईं॥

येषष्ठी॥ इदमेषांशयनमोदनस्य उभयप्राप्तौ तिनि प्रथेऽयवाद इत्याये नकर्तृ कर्मणोति रिस्य प्रोयं नियम इति जोधायम २। नलोका॰ लोहेशाइति॰
रकारसंयोधिइत्यर्थ स्तेनमेत्र हरिंगीदि निविड मे॥ विगतेत्य कस्यादिलोनोसिइषी हशब्द के नोक्षीगेतस्याध्वयक्तन्यानद्य॥ ५ इति तक्ते तत्प्याख्यानात्तद
नवि विधवितहशिवधन्त्येनोकारस्योपि॥ २॥ सनांशं सति॰ मस्यं कृवि सि॰ उडइस्यु॰ धानुकइति॰ नवचतपदे स्य कर॥ कर्ते॰ लेयम २

५२

विशेषस्यवाचकास्त्वषष्ठीस्यात्॰ मयूरव्यंसकाद्यास्यहविधेयपापामेस

सर्पद्ध्यपूगवृत्तिका।कृत्योऽर्थप्रयोगेकारेऽधिकारेतो।कृत्योऽर्थानांप्रयोगेतो

तास्ववाचि॰ अधिकरणेशेषेषष्ठीपर्यस्कृतेप्युह्लोप्रेमन्नम॰ ह्रस्वामेन

नम॰ शेषेकिम्‌ ह्रियहपधपनम॰ कर्तृकर्मणोः कृति॰ कृद्योगेकर्तरिक

र्मणिचषष्ठीस्यात्‌॥ कृष्णस्यकृतिः। जगतः कर्ताकृष्णः। गुणकर्मणिवेष्यते॰

नेताश्वस्यस्रुघ्नंस्रुघ्नस्यवा॥ कृतिकिम्‌॰ तद्धितेमाभूत्‌ कृतपूर्वीकटम्‌॰

उभयप्राप्तौकर्मणि॰ उभयोःप्राप्तिर्यस्मिन्कृतितत्रकर्मण्येवषष्ठीस्या॰

हृपणोः

सि०कौ०सु०

१२२

हृपणोः समर्थयोः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयो
स्तुल्यार्थता। शतस्य व्यवहरणं पणनं वा। समर्थयोः किं। शलाकाव्यव
हारः। गणनेत्यर्थः। ब्राह्मणपणनं स्तुतिरित्यर्थः। दिवस्तदर्थस्य। द्यूतार्थ
स्य क्रयविक्रयरूपार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात्। शतस्य
दीव्यति। तदर्थस्य किं। ब्राह्मणं दीव्यति स्तौतीत्यर्थः। विभाषोपसर्गे। पू
र्वयोगापवादः। शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति। प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतास
म्प्रदाने। देवतासम्प्रदानेऽर्थे वर्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मणो हवि

१२२

[illegible]

मा॰ ... मे॰ मनुष्यो॰ ... ताड्यतीति ... ईशा त ८ ... धा ... परस्य ... इति प्रहणनम् ... ययो ...
कर्ते ... इति तस्य ... ॥ ... तत्सूत्र ... प्रहणनम् ... निर्देशात् ॥ ... सूत्रे निपातनात् ... २ ति॰ ॥ पोरत्वेन ...
... ततः ... शेषे षष्ठी ... स्यात् ... चौरस्य क्राथनम्

चौरस्य रोगस्य रुजा। अज्वरिसंताप्योरिति वाच्यम्। रोगस्य चौरज्वरः। चौरसं-
तापो वा रोगः कर्तृक चौरसंबन्धि ज्वरादिकमित्यर्थः। आशिषि नाथः। आशी-
रर्थस्य नाथतेः शेषे षष्ठी स्यात्। सर्पिषो नाथनम्। आशिषि किम्।
माणवकनाथनम्। तत्संबन्धि याच्ञेत्यर्थः। जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां
हिंसायाम्। हिंसार्थानामेषां शेषे षष्ठी स्यात्। चौरस्योज्जासनम्। नि
प्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ वा। चौरस्य निप्रहणनम्। प्रणिहननम्। निप्र
हणनम्। प्रहणनं वा। नट अवस्यन्दने चुरादिः। चौरस्योन्नाटनम्। चौरस्य
क्राथनम्। वृषलस्य पेषणम्। हिंसार्थानां किम्। धानापेषणम्। एवं

ने २

... तस्या नाथति ... सर्पिषो नाथनम् ... इति ... सर्पिः ... नाथति ... २

ऌति सवर्णे ऌ वा॰ होतॢकारः। पक्षे ऋकारः सावर्णात्॰ होतृकारः। ऋति ऋ
वा ऌति ऌ वेत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रं॰ आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ
तयोरेका मात्रा अभितोऽज्भक्तेरपरा द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ शेषं प्रा
ग्वत्॰ इहोभयत्रापि स्वरूपक इति पाणिनीये प्रकृतिभावोऽवन्स्यते॥ एङः
पदान्तादति॰ पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्॰ हरेऽव॰ विष्णोऽव॰
सर्वत्र विभाषा गोः। लोके वेदे च एङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात्॰
पदान्ते॰ गोऽग्रम्॰ गोअग्रम्॰ पदान्त इति किम्॰ गोः। एङन्तस्येति किम्॰ चित्रग्व
ग्रम्॰ [illegible] अवङ् स्फोटायनस्य॰ अतीति निवृत्तम्॰ अचि परे पदान्ते गोरवङ्॰

निवृत्तिरिति॰ अतः एवेन्दुतिरस्कारमर्थान्ति (पाणिनीयाख्यात्) तदुक्तम्?
टि॰१

नामे ङितस्य अप्रकृतान्वार्णाद्ध्येयस्तदिति चानुवर्तते॰ अन्त्यस्यानुकारणायर्थं वीप्सतामे ङितावयवात् ... स्वेत्यर्थः॥
प॰२ तस्येत्यम॰ अवयवप्रपतिपरशब्दोऽनेऽन्ते एवं लोपस्यापि छिन्नसस्वग्रहणात्स्यार्थम॰ ... [illegible] ... सिद्धेः। अन्यत्र हिरूपपरस्यातुन संज्ञा॰
... [illegible] सवर्णे ... अकारतो संयोगाद रणात्॰ शाङ्गेऽन्ते शोऽन्तिति॰ अन्त्यग्रहणात् दीर्घेति नित्यत्वाच्च सवर्णे पकारात्तथा च प्रकरणान्तेऽस्यस्वरः।
एतेन अभ्युच्चयेऽस्य दक्षिणदश्यपास्तम्॥

स्वरिति॰ नाम्रेङितस्यान्तस्य तुग्वा॰ आम्रेङितस्य प्राग्भागं न स्यात्॰ अन्तस्य तु
तकारमात्रस्यान्स्यात्॰ ऽचिव हस्वं हि भवतः इतिवहुस्वव्यवहारं यम॰ तस्य
परमाम्रेडितम॰ द्विरुक्तं स्यात् परं रूपमाम्रेडितं स्यात्॰ पठत पठेति॰ मन्तंत्र
शोऽन्ते॰ पदान्ते मंसोऽन्त्यसमु॰। पठत्सु हरति। अकः सवर्णे दीर्घः। अकः सव
र्णे अचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात्॰ दैत्यारिः। श्रीशः। विष्णूदयः। अचिकिं र॰
कुमारी शेते॰ नाभ्यासाधितिसावर्ण्य निषेधोन दीर्घ शकार यौः ग्रहणाक
शास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यां प्रागनिष्पत्तेः। अकः किम्॰ हरये॥
अकोऽकि दीर्घ इत्येव सूत्रयन्॰ सतिसवर्णे ऋत्वा॰ होतृकारः। होतृकारः

ना२

त्व

२ प्रवृत्तौ० शकन्ध्वादिषु विशेषः शकन्धुः कुवलयशकन्धुः। कर्कन्धुः। कटः। अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ २।
शकन्ध्वादिषु विकल्पेऽपि धातूपसर्गयोः पररूपं वाच्यमित्यर्थः। ओत आङोश्च टेरिति च तिर्णमिति ... अकारस्येकारे परे ततः सीमाघातेऽपि इत्यादि ३।
सि० कौ० सू० ...केवलमनः ... पररूपमाहुः। एवं तेन सवर्णदीर्घं निवार्य ... ३।
मतस्याशो अ ... मतशब्दः मतावश गतः ४

१४॥

तथैव। अचोऽन्त्यादि टि। अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात्। शक
न्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्। तच्च टेः। शकन्धुः। कर्कन्धुः। कुलटा। शीमन्तः। केश
विन्यासे। शीमान्तोऽन्यः। मनीषा। लाङ्गलीषा। पतञ्जलिः। सारङ्गः। पशु
पक्षिणोः। सारङ्गोऽन्यः। आकृतिगणोऽयम्। मार्तण्डः। ओत्वोष्ठयोः समा
से वा। स्थूलोतुः। स्थूलौतुः। बिम्बोष्ठः। बिम्बौष्ठः। समासे किम्। तवौष्ठः।
ओमाङोश्च। ओमि आङि च परे पररूपमेकादेशः स्यात्। शिवायोन्नमः।
शिवेहि। अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ। ध्वनेरनुकरणस्य योऽत् शब्दः त
स्मादितौ परे पररूपमेकादेशः स्यात्। पटत् इति पटिति। एकाचो न।

१४॥

पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन॥
धातूपसर्गकार्यमन्तरङ्गम्।
प्राक्...
शिव आ इहि

अनुकरणस्येति। अत्रासौ न तस्य न प्रवर्तते नाप्यर्थकृदिति निषेधात्। ... तस्य चेतिवन्त्यनाभ्रेडितस्य ... ध्वनेरिति। अविद्यमानक
...शब्दस्यार्थः॥ तस्य यान्त्योऽनुकरणे प्रवर्तते इत्यर्थः॥२॥ अनेकाचीव स्यादत्र ... करणान २।

अनवक्लृप्तौ यत्र तत्र अप्रत्यक्षगोचरः । एवस्तु विषयोऽवधारणे नियमेऽपि त्यागसंबन्धेन ॥

अवधारणं नियमः

परे वृद्धिः स्यात् ॰ आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् ॰ प्रार्षभीयति ॰ प्रर्षभी
यति ॰ सावर्ण्यादृकारस्य ग्रहणम् ॰ प्राल्कारीयति ॰ प्रल्कारीयति ॰ तपरत्वा
दीर्घे न ॥ उस्रकामस्यति ॰ उपर्कीयति ॰ एङि ॰ पररूपम् ॰ आदुपसर्गा
देङादौ धातौ पररूपमेकादेशः स्यात् ॰ प्रेजते ॰ उपोषति ॰ इह वा सु
प्यापिशलेरित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् ॰ तेन एङादौ नामधातौ वा ॰ उपेड
कीयति ॰ उपैडकीयति ॰ प्रोघीयति ॰ प्रौघीयति । एवे चानियोगे ॥ नि
योगोऽवधारणम् ॰ क्वेव भोक्ष्यसे अनवक्लृप्तावेवशब्दः । अनियोगत्वात् ॰

अनवक्लृप्तिः क्वेव भोक्ष्यसे इत्युक्ते असंभावना तत्र भोजनस्येति गम्यते । एवमिति निकृष्टोक्तिः ।
अन्येषामयोऽस्त्वः

सार्वधातुके यक्॥ धातोर्विहितप्रत्ययस्थाने भावकर्मणोर्विहिते सार्वधातुके परे भा
वे कर्मणि च यक् स्यात्॥ क्रियासाव धातुसे नसकये धातुत्वाचात्मनेपदं स
कार्यतामानुच्यते पुरुषस्मन्ध्यां स्मानोधिकरणभावात्मप्रथमः पुरुषः तिष्ठ
यभावे न नापाः भवत्कृप्ययेन द्वियाघप्रतीते र्जद्विबचनादिकिं स्येकवच
नमेव तस्योत्कर्षितेन संख्यानपेक्षत्वात् भवनादि क्रियते ती पात्यपा
मणानेकस्व भूयते अभावे भविष्यतौ त्रिषु भावकर्मणोर्नास्त्यर्थः स्य
उत्तमस्य वा अभिधानाभावात्॥ त्वया देवदत्तेन न शीतायतेऽस्ति
दायः कार्षपायस्वा तस्मादभूपतेर्भावकर्मणोर्नामिमानयोः स्यादीनामि
उत्तमश्च मध्यमश्च नियतमभावस्त्वनाश्रितौ तथा च भावे नेदृशा

[illegible]

॥ स्यात् आट्‌ प्र णीम् हलचि न्तिव णमः ॥ एधोराप न्ते अः पत्स्ये प न्त पिय
तिर्लिंगाणां पं: अपरे वितयलकर्ध्का अकर्मकाः न्तिश्च सना र्थे तिसे जस्त
च हेन धातुः पपपते दमघते आपनपते आपसपते परिमोहयते रो
चपते पाद्यते नर्तपते पतसत्या नम धापयते धिशुमेकं समीची
अर्थे भिप्रावेशे धात्ि तिघरस्मैपदं ह्यहेव पस्ता न्यायवति एमपनती कर्मणी
पताम दम भ्रि न्याप्रोसपति । ॥ शो हिता पति हितापते भुर्भु
ह्रुः ॥ अबुतत अवोतिक ः सनौः ॥ वर्त्स तिपर्ति अते पिपतस्यति
तिपर्ति अते पः स्यतासि कस्यितासे कस्यतासे कृष्यति क
स्विन्नते कस्म्पते चिकल्पति विविघते विकुष्यते । ः ः ति
स्या ॥ ॥ अथ भावकर्मणोरात्मनेपदं भावकर्मतो रिति तङ्

तोऽ पदस्येत्यपि कृतम् इत्यनेन विशेष्यताऽऽह॥ मान्तस्येति। हलि सर्वेषामिति तोऽ इत्यनुवर्तते। हलि किम्। रामम् आश्रव०।
मकारे कृते ति। छत्वममीति वाच्यः पूर्वं नकारान्तस्य सत्वमत्र धातोर्वा छत्वमीति सिद्धम् २ नच॥ तेन मोऽनुकृष्यते॥
अपदान्तस्य किम्॥ राजन्याहि॥

ज्वर्णयवा देशाः॥ धाऽक्षुरिः। धाऽहरिः। शश्छोऽटि० तत्पः परस्य शस्य छो वा स्या
दटि। दस्य चुत्वेन जकारे कृते० खरि च० खरि झलां चरः स्युः। इति जकारस्य
चकारः। तच्छिवः। तच्शिवः। छत्वममीति वाच्यम्० तच्छ्लोकेन० त
च्श्लोकेन० अमि किम्० वाक्श्चोतति० मोऽनुस्वारः। मान्तस्य पदस्यानु
स्वारः स्याद्धलि० अलोऽन्त्यस्य० हरिं वन्दे० पदस्येति किम्० गम्यते० नश्चा
पदान्तस्य झलि० नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः स्यात्० यशांसि०
आक्रंस्यते० झलि किम्० मन्यते० अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः। स्व
कम्० अङ्कितः। अञ्चितः। कुण्ठितः। शान्तः। गुम्फितः। कुर्वन्तीत्यत्र णत्वे २

यशांसीति। यशस् शब्दे जस् शौ नुमागमे सकारस्य ... सान्तमहतः दीर्घः॥ आक्रंस्यत इति। क्रमेर्लृट् ... मन इति ... २

नो राज्ञि॰ नेति सिद्धे मस्य नित्यं हे मपरे इत्येतद्धि सूत्रे श्रीशान्तहलस्य पतिइत्यादौ मो नो धातोरिति नत्वबाधनार्थापनिषेधस्त्वनावस्त्याद्नु
स्वारस्यैव स्यात्
४

२०॥

प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे तस्यासिद्धत्वान्नत्वम्॰ वा पदा-
न्तस्य॰ पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात्॰ त्वङ्करोषि॰ त्वं-
करोषि॰ सय्ँयन्ता॰ संयन्ता॰ सव्ँवत्सरः। संवत्सरः। यँल्लोकम्॰ यंल्लोक-
म्॰ अत्रानुस्वारस्य पक्षेऽनुनासिका यवलाः॥ मो राजि समः क्वौ॥ क्विब-
न्ते राजि परे समो मस्य म एव स्यात्॰ सम्राट्॰ हे मपरे वा॰ मपरे हकारे
मस्य म एव स्याद्वा॰ ह्मलसंवरसते॰ किम्ह्मलयति॰ किंह्मलयति॰
यवलपरे यवला वेति वाच्यम्॰ यथासंख्यमनुदेशः समानाम्॰ सम-
संबन्धी विधिर्यथासंख्यं स्यात्॰ कियँह्यः। किंह्यः। किव्ँह्वलयति। कि-

२०॥

यथासंख्यमिति॰ समसंख्यानां संख्याक्रमेणेशिद्धेयनुदेशः॰ सारेच्यः प्राप्ते स्यात्॰ नामित्यत्र संख्याशब्दस्य संज्ञार्थत्वात्॰ तमनमिति॰ क्रमप्रयत्न
संख्यमनुदेशः॰ बस्त्वादौ नैव ज्ञात्वार्थबोधकाद्विकल्पस्यासंख्यासरूपावयोगस्यार्थस्यानवस्थेः॰ एवं समसंख्यानां हे [illegible] योधोवेन क्रमेणाषदस्तानेयदाउपसि
र्तिवातेनैव क्रमेणावाक्यार्थबोधासम्भवस्संबन्धस्तिमाभिप्रायः फलितमाह॥२॥

[illegible] सि·कौ·सू॰

ङमो ह्रस्वात्॰ ङमन्त्यात् ह्रस्वात्परः संज्ञात्वात् यत्पदं तदिति संसारमपि तस्मात् ज्ञानस्य च्यवते। तेन यथा संस्थाङ्ङ्-ङ्गुदन्तु ॥२
ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तदन्तस्मा। सोऽपि ङमन्ताद् ह्रस्वात्। तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुट् स्यात्॥

नेति तकारस्य चकारः । नकारस्य ञकारः ॥ सञ्छंभुः । सञ्छंभुः । सञ्शंभुः ।
सञ्शंभुः । सञ्छौ । सञ्छौ । सञ्शौ । सञ्शाविति रूपचतुष्टयम् ॰ रूपाणामिह तुल्यत्व-
त्वचरस्तथा नाधिक्यं चेनात् ॰ ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ॰ ह्रस्वात्परो यो ङ-
ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुडागमः स्यात् ॰ प्रत्यङ्ङात्मा ॰ सुगण्णी-
शः । सन्नच्युतः । समः सुटि ॰ समो रुः स्यात् सुटि ॰ अलोऽन्त्यस्य ॰ अत्रानुना-
सिकः पूर्वस्य तु वा ॰ अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा स्यात् ॰ ॥ २१॥
अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ॥ अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वा-
रागमः स्यात् ॰ खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ विसर्जनीयस्य सः । राम

२१

ङमो ह्र॰। पदस्यैवेत्यनुवृत्तेः सामानाधिकरण्यान्ङमो [illegible] विशेषणं लभ्यते इत्याह तदन्तं पदम्। तस्मादिति। तत्र ङमस्तदन्तं ह्रस्वात्परं इति विशेषणसमर्थ्यं
ङमः पदविशेषणत्वेन तदन्तात्परस्य इति [illegible] ॰ [illegible] तस्य अलोऽन्त्यस्येति सूत्रे [illegible] एवं [illegible] ह्रस्वादिति ॰ [illegible] ह्रस्वात्परावसानस्य
नर्सं [illegible] व्याख्यात ॥१॥

ङ्णोः कुक्टुकोः पूर्वान्तत्वात् प्राङ्ङ् कसाय इत्यत्र सात्पदाद्योरिति [illegible] ॥ सुगणाट्षष्ठे पत्र नयस्तात्पदाद्योरिति [illegible] ॥ पुष्करेः तीर्थविशेषे तस्मिन् षुक्
रसतः । तस्यायं पौष्करसादिः आचार्यः । बह्वादिं [illegible] ॥ डः सि धुट् ॥ डमपंमर्षमात्रे [illegible]
षट्सन्तः धुटि धस्य चर्त्वे [illegible] सुनंई [illegible]

२२

ह्रस्वयति॰ किँह्लादयति॰ किंल्ह्लादयति॰ नपरे नः। नपरे हकारे मस्य नो वा
स्यात्॰ किंन्ह्नुते॰ किं ह्नुते॰ ङ्णोः कुक्टुक्शरि॰ ङकारणकारयोः कुक्टु
कावागमौ स्तो वा शरि॰ कुक्टुकोरसिद्धत्वाज्जश्त्वं न॰ चयो द्वितीयाः श
रि पौष्करसादेरिति वाच्यम्॰ प्राङ् षष्ठः। प्राङ्क्षष्ठः। प्राङ्ख्षष्ठः। सुग
ण षष्ठः। सुगण्ट्षष्ठः। सुगण्ठ्षष्ठः। डः सि धुट्॰ डात्परस्य सस्य धु
ड्वा स्यात्॰ षट्सन्तः। षट्त्सन्तः। नश्च॰ नकारान्तात्परस्य सस्य धुड्वा
स्यात्॰ सन्सः। सन्त्सः। शि तुक्॰ नस्य पदान्तस्य शे परे तुग्वा स्यात्॰
शश्छोटीति छत्वविकल्पः पक्षे झरो झरीति चकारस्य [illegible]वः। स्तोश्चु

रामः

नश्च नकारान्तादिति॰ [illegible] परिणामान्त इति [illegible]
[illegible] इति [illegible] ॥ सस्येति॰ [illegible]

सो वेति उत्तरशब्दे नोत्तरपदस्थान्यते उत्तरपदशब्दश्च समासचरमावयवे रूढः ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
उत्तरं वा ... उत्तरपदं उत्तरपदस्याभावः उत्तरपदस्थं तत्सिद्धं ... स्यादेव ॥

भ्याम्· अमीभिः· अमुष्मै· अमीभ्यः· अमुष्मात्· अमुयोः· अमीषाम्· अमुष्मिन्· अमुयोः· अमीषु०
ॐ॥ इति हलन्ताः पुंलिंगाः॥ स्त्रीमो दुर्ग्धे० इत्यं स्वनडुत् स्वनडुद् स्वनडुहौ०
स्वनडुहः स्वनडुहम्० स्वनडुद्भिः· पुनरस्त्वनडुहः· ककुप् ककुभौ· गिरः·
नर्दति· गीः गिरौ गिरः ... पूर्वपदस्थान्तरेणाऽऽस्यापि पदसंज्ञा
स्यात् उत्तरे पदे सेनापत्यादि ... प्रतिषेध इति प्रसपसन्ताः न· गिरं से· ८३
इति विमलसरस्वति· ... इत्यादि सेवे· रहचसकारस्य पदत्व
मस्येव कुत्वं· ना· नाते· नाभि· ... चत्वारि ... मतीति
...शेषान· किमके· काभि· इदम्· इमे· इमानि· अन्यादेशे नपुंसके एनत्·

८३

किमसे इत्यो पदोः रे

पदस्तामिति ... उत्तरपदस्ये ...
[illegible]
... उत्तरपदस्य ... सिद्धिः ॥३॥

ष्टां गिरिति-पत्रे: क्षिप्रपत्नी सा रि-नाक्षिपदीर्घोऽ स्य स्पारस्तात् रम्यवोचिन्मुबड्‌पसर्गात इत्यस्य स्तङ्गच्छतीति प्राप्रितिनप्रत्ययोवामरध्यानात् ३। ८८म-
दृति.....ति दि२रुप्रतिसर्गे ने क्षिप्रपद गका: प्राग्वत् ४।

स्रक्‌-स्रजः-स्रजौ स्रजः। स्रजा भ्याम्‌-स्रक्षु-त्वत्पदार्थं नप-स्पा खे सा:। एवं तद्वत्
दृ-वत्‌ दृ-वाक्‌-वाग्‌-वाचौ वाचः। वा भ्याम्‌-वाक्षु। अपश्यत्कान्तितं पद्मम् ऐ
नानाः। अनुक्लिति दीर्घ: अपा: अप: अपोभि अपस्त कार: स्पा भ्याम् होपरुपेण
रे-अद्भिः। अद्भ्यः। अपाम्‌-अप्सु-दृक्‌-दृग्‌-दृशौ-दृशः। दृ भ्याम्‌-दृक्षु-त्वद्दृ
ष्टिरिति दृशेः क्विन् विधानात्‌-अन-पवा पिकुल म० दृक्‌-दृग्‌-दृशौ-दृशः। लिट्‌
लिड्‌ लिहौ लिहः लिड्‌ भ्याम्‌ लिट्सु-सहव्यवते इति सजेः। सजौ-सजः
सज भ्याम् सजत्सु। एवम्‌ आशीः। आशिषौ-आशिषः। असौ-तत्त्वहलं
नप-अदः शीघ्र एवमत्वे-अमू-अमू:। अमुम्‌ म० अमू अमू: अमुना अमू
अमूभितिअ.र. तत्वाभावेनैतदितिवश्या स्यामनेसेचैव।पूर्वस्योति प्रसपचाहतोमेतिमुनयः प्रात्रपरागडु ठंके सेन सोयाभाग्यसिद्धि-॥

श्वघ्न इति - अवदारिमते श्वघ्नस्य हत्यस्यापि कुत्वं न यत्वं इति भावः अघ्नि गं । घ्नि तिनि ईं शाकुत्वस्यागस्येनापि कुत्वं स्यादीत्या
अह्न गः अहं शियोधाम ॥१॥ दो इति दिव् औत् सो दौत्वं वपर ॥२॥ पत्त स्य इति परत्वा दादयं गिता यतस्माद्दीर्घो स इह गतित्वा
सर्वाय इति सर्वशब्दादि सर्वं नसव्वर्य सर्वनाम्नो ऊ ति मा इति
पा पुनरयं दूरि स्यानि यत्र ऐ मा को ध ॥ मि से. मि ए: २ नपुंसकस्य शब्द परस्याक दायि सर्वनामसाभवाद् इति भावः ८ ॥

त्यिगादि - नाघ्निन० निपातनात् लोपवत्वे घ्निन्नं तत्वात् कुत्वेन हस्य घ्नः गस्य
वर्ते - अघ्निक् - अघ्निम् अघ्निहो - अघ्निहः । अघ्नि भ्याम् - अघ्निनु० द्यौः ।
दिवौ - दिवः द्युभ्याम् - द्युषु - भी: ॥ मिरम् - मि से - मिरः । एवं पूः । चतुरस्वत

९२

स्त्री ईश: चत स्त्रः । चतस्त्रः । किम: का इशो नप० कौ - के - का: सर्वार्यत०
प. से - इदमो इस्य पः स्यात्सोपरे० इदमोमः इयम्० य इ चले नप इश्चेति
म: इमे - इमाः । अनप्य - हलि लोपः आभ्याम् - आभिः अस्य - अस्याः अस्
म: इमे - इमाः । अनन्या - हलि लोपः - आभ्याम् - आभिः - अस्यै - अस्याः - अम्
नयोः आसाम् - आसाम् अनयोः - आसु० अन्वादेशे तु - एनाम् - एने - ए
ना: । एनयो: । अस्यि गादि नास्म मे: घ्नि० अ मा गम श्च निपाति त: ।

प. से. पुंस्यपा वाधात स्त्रि अस्य तीर्थ्य स्यात्स्त्र वाभि इमई

तिमतोत्वे। अमुम्। अमू। शी। अमुना। गेर्ईद्द्वचने। अहस्ते तत्परस्येतस्मि
त्स्यादस्य वमोऽवधे। भेनेत्तो॥ अमी। पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक्
पश्चादुत्वमत्वे। अमुम्। अमू। अमून्॥ मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः। न
मुने। नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः स्यात्॥ अमुना। अमूभ्याम्
अमुष्मै। अमूभ्याम्। अमीभ्यः। अमुष्मात्॥ अमुष्य। अमुयोः। अमीषाम्। अ
मुष्मिन्। अमुयोः। अमीषु॥ इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः॥ ०॥ नहो धः।
नहो हस्य धः स्याज्झलि पदान्ते च। उपानत्। उपानद्॥ ०॥ उपानहौ। उपा
नहः। उपानद्भ्याम्। उपानत्सु॥ ०॥ उस्ग्धसित्स्त्रि प्रीतादिस्य स्वाङ्

धा २ विधाम्नो वेधस विदधातीति

ंसः पुंसः पुंसा पुंभ्याम् पुंसु ॥ असडुशनेस्त्वनः । उशना । उशनसौ । उशनसः । उश
नोभ्यामित्यादि । अस्य संबुद्धौ वा नङ् न लोपश्चेद्वक्तव्यः । हे उशनन् । हे उशन
हे उशनः । अनेहा अनेहसौ अनेहसः । हे अनेहः । वेधाः वेधसौ वेधसः । वेधो
भ्यामित्यादि । अधातोरित्युक्तेर्न दीर्घः । सुपिंड ग्रसते । सुपिंडः । सुपिंडसौ । सुपिंडसः । पिंडग्र
सते पिंडग्रः । पिंडग्रसः । असृग्रसु असृक्ते । अदस औ सुलोपश्च । अदस औकारा
ऽन्ता ईश स्यात्सौ परे सुलोपश्च । तदोः सः सावनंत्ययोः । असौ । औत्व प्रति
षेधः सौ केवलस्यैव वक्तव्यः । साकृत्य च प्रतिबंधसन्नियोगसिद्धमुत्वं तद्
भावे प्रवर्तते । असकौ । असुकः । त्यदाद्यतां पररूपत्वं च वृद्धिः । अहसौ ।

आ० न० १ तं० धा० सि० १

अकृ तेति [illegible] सम्प्रसारणे [illegible]

[illegible] साहचर्यात् [illegible] महतः [illegible]

[illegible] स्वादिषु [illegible]

ससु इति

वसु स्रंसि ध्वसि इत्यादि [illegible] सेदिवान् सेदिवांसौ सेदिवांसः सेदिवांसम् सेदिवांसौ। अन्तरङ्गोऽपि इडागमः सम्प्रसारणविषये न प्रवर्तते। [illegible] इति परिभाषया सेदुषः सेदुषा सेदिवद्भ्यामित्यादि। सान्तमहतः संयोगस्य। सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते न तु धातोः महत्‌ [illegible] साहचर्यादिति। सुहिंस्‌ इति सुहिन्। सुहिंसौ सुहिंसः। सुहिंभ्यामित्यादि। ध्वस्‌ ध्वद्‌ ध्वसौ ध्वसः ध्वद्भ्याम् एवं स्रत्। पुंसोऽसुङ्। सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसः असुङ् स्यात्। ङकार उकार उच्चारणार्थः। बहुपुंसी त्वत्र उगितश्चेति ङीप् वर्णकृते न पुमोऽसुङ् न स्यादिति प्रत्ययलक्षणेन नुम् सिद्धः। पुमान्‌ पुमांसौ पु॥

[illegible] संपुंधांस [illegible]

[illegible]

[illegible] सान्तेति दीर्घः॥

छः इत्यत्राकार उच्चारणार्थः तेनाच्छन्न इति संहितायां तुक् । ह्रस्वस्य दीर्घे तु न इति संज्ञान्तरेण । आङ् इत्येव सन्नि वीतरमाङ् । आङ्माङोश्च ।

ङुटि कृते । षट्ठ् करोति । आरुति गतोपमा । संहितायामित्यधिकृत्य । छे च । छ
कारे परे ह्रस्वस्य तुगागमस्स्यात्संहितायाम् । चुत्वस्यासिद्धत्वान्नश्चुत्वेन इः ।
ततश्चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । पूर्वं चुत्वेन जः । तस्य चर्त्वेन चः । चुत्वस्यासिद्ध
२३॥ त्वाच्छो कुरिति कुत्वन्न । स्वच्छाया । शिवच्छाया । आङ्माङोश्च । एतयोश्छे
परे तुगागमस्स्यात् । पदान्ताद्वेति विकल्पापवादः । आच्छादयति । मा ॥२३॥
च्छिदत् । दीर्घात् । दीर्घाच्छे परे तुक् स्यात् । दीर्घस्यापनतु कृनमु छस्य ।
सेनासुराच्छायेति स्यात् । म्लेच्छयते ॥ पदान्ताद्वा । दीर्घात्पदान्ता
च्छे परे तुग्वा स्यात् । लक्ष्मीच्छाया । लक्ष्मीछाया ॥ इति हल्संधिः ॥

तुको ह्रस्वादिः शेषस्तु नाभ्यासस्य प्रतिषेधार्थं स्यात् नित्यं ह्रस्वान्तस्य संहितायां ह्रस्वात् तेन नित्यः तत एव तु गाङ्योः ईषदर्थे अभिविधौ अर्थे २।

कानाम्रेडिते। कान् कान् इति वाक्ये आम्रेडित ग्रहणं [illegible] यथा स्यात्। इह मा भूत्। कान् कान् पश्यसीति। [illegible] द्वितीयः स्येति॥ कांकुस्ति ता

न्यं पश्यसीत्यर्थः इति मनोरमायाम्॥ ई नॄन्पे इति। नॄन् इति द्वितीया [illegible] सोऽस्य [illegible] निर्व्याजत्वाति॥

नॄन्पे। पकारोपरि [illegible] अर्थः। तेन नॄन् प्रमादी [illegible] कुत्स्याद्वा [illegible] सत्यप्रसंगा

त २

अपरे किम्। सन् त्सरुः। खड्गमुष्टिः। अप्रशान् किम्। प्रशान्तनोति॥ नॄन्पे॥ नॄन

इत्यस्य रुर्वा स्यात् पकारे परे॥ कुप्वोः ≍क≍पौ च॥ कवर्गे पवर्गे च परे विसर्गस्य क्रमा

ज्जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ स्तः। चाद्विसर्गः। येन नाप्राप्ति न्यायेन विसर्ज

नीयस्य सइत्यस्यापवादत्वात्सत्वम्। नतु शर्परे विसर्जनीयः इत्यस्य तेन बाधः नॄ

म्मिति वाक्ये विसर्ग एव। नॄँ≍पाहि। नॄं≍पाहि। नॄँः पाहि। नॄंः पाहि। नॄन्पाहि।

कानाम्रेडिते॥ कान्नकारस्य रुः स्यात् आम्रेडिते परे। संपुंकानामिति य

व वक्तव्यः क्वचिद्बाधः। ततः स्य विसर्जनीयस्य बाधः स्यादिति वक्तव्यत्वात्सः॥

≍क≍पयोरपवादः इति सः। कांस्कान्। कांस्कान्। कस्कः। कौतस्कुतः। सर्पि

येन ने ति। येन नाप्राप्ते [illegible] तेस त्व बाधकं इति न्याये नेत्यर्थः। येन मे स्या [illegible] कायस्य प्राप्तिः सर्वथा न [illegible] बाधकः तन्नार्थः। ३

[illegible]

वार्तिके कान् ग्राह [illegible] प्रत्यह पदेति [illegible] तेषां [illegible] नासिकव [illegible] तेः। २

[illegible] शर्परे इति [illegible] विसर्गस्य [illegible] इति सोऽसि [illegible] सत्व [illegible] रति [illegible]

[illegible] शर्परे इति [illegible]

इत्यादौ तु॰ अयं प्रतीति॰ ततश्च स्त्रीष्वपि तथा च विभाषा विभाषा व॰ ४ पुं॰ स्त्रीरम्यति॰ नरधातो रुत्व धातोरु इत्येवः अनुस्वारे स्त्रीरम्यति भाव॰ ५॥
सि॰ कौ॰ सू॰ स्यात्सादेश इति॰ आदेशो हि द्वितीयः शास्त्रे प्रसिद्धः करोति स्थाने सरल शब्दः शस्य तकारे स्थितेन सप्रयोगार्थः तस्य प्रयोगः॰
तत्र भवः सोऽपि लोपः॰ सस्यासिद्धत्वात् ६॥

यतामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश। एषामेकादशानां तकारद्वित्वे व यत्नान्तरे
णापुनर्द्वित्वे एकतं द्वितं त्रितमिति चतुः पञ्चाशत्० अतोऽनुनासिकत्वे ऽष्टोत्तर शतं मा॰ २
पुमः खय्यम्परे। अम्परे खयि पुमशब्दस्य रुः स्यात्. पुरुषतिपन्ने अप्राप्तस्य
त्विघत्य पर्युत्सातोऽकुप्वोः प्राप्तौ। अकुप्वोः तिपन्नेतुपत्य प्राप्तो सर्व ज्ञानामि ॥२२॥
तिसः। पुंस्कोकिलः। पुंस्कोकिलः। पुंस्पुत्रः। पुंस्पुत्रः। अम्परे किम्. पुंक्षीरम्. ख
यि किम्। पुंदासः। रुँर्ऽर्वा आदेशेन। पुंस्यानम्. नश्छव्यप्रशान्. अम्परे न्त
छवनकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात्. नतु प्रशानशब्दस्य विसर्गः। सत्वं श्चुत्वम्
शार्ङ्गिंश्छिन्धि। चक्रिंस्त्रायस्व० चक्रिंस्त्रायस्व० पदस्य किम्। हन्ति ॥

नश्छव्यप्रशान्निति विसर्गे मा॰ ३।

अत्र सकारैकमपीति । खोरिति सोवस्तुनासिद्धत्वात् द्वित्वेन त्रिशकारस्यापि सिद्धिरितितु नञु लम् । नन्वेवमनुस्वारस्यापि त्वायात् । एतेन समस्कृतौ
त्वम् ऐति पाठेनैव नन्वेतानुस्वारानासिद्धेऽनुनासिकात्परइत्यादासात ॥ ननु अनुनासिकात्परस्यैव स्यानेकस्यापि चारस्तोविशेषाभावः ॥

रवौ रि विसर्जनीयस्य सः स्यात् एतद्वा देवा शरि इति पाक्षिके विसर्गे प्रा
प्ते ॥ संपुंकानां सो वक्तव्यः ॥ संस्स्कर्त्ता संस्स्कर्त्ता समो वा लोपमेके इति
भाष्यम् । सो वस्या विहप्रकरणस्थत्वाद् अनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकस
कारे रूपद्वयम् । द्विसकारं तु न्नेमेव । अत्रानचि चेति सकारद्वित्वपक्षे त्रि
सकारमपि रूपद्वयम् । अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीय
यमानामकारोपरि शर्षु चपाठस्योपसंख्यानेन अनुस्वारस्याच्त्व
त्वात् । अनुनासिकवतां च पाक्षिकः शरः खय इति कद्विसंबन्धः । अनुस्वार

दे०प०तु·

सि·कौ·सू·

विवृतमेवेति। प्रक्रियादशायां तु विवृतमेवेत्यर्थः। तेन ह्रस्वाकारयोर्दीर्घसिद्धिः। अन्यथा संवृतस्य ह्रस्वाकारस्य विवृतेन दीर्घेण
सावर्ण्याभावात् सवर्णदीर्घो न स्यादिति भावः। दीर्घाकारस्य विवृततरत्वं [illegible] तस्य प्रक्रियायां [illegible] निर्दिष्टम्
[illegible] नासिकानुस्वारस्येति [illegible] नासिकेयमुक्ते [illegible] हस्वादि [illegible] ततो न दोषः॥
सपादसप्ताध्यायीं प्रति पूर्वपादे [illegible] सिद्धत्वात् ते॥ [illegible] गम्यते [illegible] त्रिपाद्याम [illegible] इति भावः॥

स्वारस्य॥ ०॥ इति स्थानानि॥ ०॥ यत्नो द्विधा। आभ्यन्तरो बाह्यश्च। आद्य
श्चतुर्धा॥ स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात्॥ तत्र स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानाम्। ईषत्
स्पृष्टमन्तःस्थानाम्। विवृतमूष्मणां स्वराणां च। ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे
३ संवृतम्॥ प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव। एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम्। तथा
हि॥ अ अ इति विवृतमनूद्य संवृतोऽनेन विधीयते॥ अस्य चाष्टाध्यायीं सं
पूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव। तथा च सूत्रम्॥ पूर्व २
त्रासिद्धम्। अधिकारोऽयम्। तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा॥

पूर्वत्रासिद्धमपि [illegible] तेऽधिकारः स्यात् [illegible] पूर्वं प्रत्यसिद्धे सेव [illegible] पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात् [illegible]
[illegible] पूर्वत्रासिद्धमिति [illegible] संग्रहात् [illegible] च पूर्वत्रासिद्धे नास्ति [illegible]
[illegible] इति सिद्धान्तो [illegible] सिद्धे [illegible] एतेन त्रिपाद्यामधिकं
[illegible] सिद्धमिति [illegible] ग्रन्थः परास्तः॥ १

तुल्यास्य· तुल्यमास्यप्रयत्नो यस्य तत्। आस्येभवमास्यं ताल्वादिस्थानम्। तत्र भवं ताल्वादि तीव्रतरादि (?) प्रयत्नः ... इत्यर्थः। स्थान आभ्यन्तरः ... ॥

तोसमं तुल्यं प्रयत्नः प्रयत्नः। तुल्यास्यामिति सर्वत्र ... तकारे परे ... स्वरितो ... तालुस्थानं ...

अकारादि उच्चार ... आस्यप्रयत्नः। आस्येभव ... सवर्णसंज्ञाः।

संज्ञः स्यात्। तस्थिवसर। अइउऋ स्वरवर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः। ऌवर्ण
स्य द्वादश तस्य दीर्घाभावात्॥ एचामपि द्वादश तेषां ह्रस्वाभावात्। तुल्यास्यप्र
यत्नं सवर्णम्। ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन
तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात्॥ अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः॥ इचुयश
नां तालु। ऋटुरषाणां मूर्द्धा॥ ऌतुलसानां दन्ताः। उपूपध्मानीयाना
मोष्ठौ॥ ञमङणनानां नासिका च। एदैतोः कण्ठतालु॥ ओदौतोः कण्ठो
ष्ठम्॥ वकारस्य दन्तोष्ठम्। जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम्। नासिकानु

आस्यं च प्रयत्नश्च ... तुल्यौ आस्यप्रयत्नौ यस्य तत्तुल्यास्यप्रयत्नम्॥

नासिकायेति चकारेण ... स्ववर्गीय ... स्थानं ...

कस्यचित् स्थानं ... इत्यादि ... अकुहेति॥

एव अनु.
सि. कौ. सू.

अर्धा हि । ... पाठक्रम १

एकस्मिन्नच्युदात्तानुदात्तयोर्धर्मयोः विरोधः ... स्वरितसंज्ञः ॥ १ ॥ शक्तं स्वरितं यच्छक्यम् ... अथवा स्वरितपरे रहे ... अनुदात्त ... ॥ २ ॥ अथ ह्रस्वस्य अर्धं अर्धं ह्रस्वमिति तस्योत्तरार्धं ... प्लुतयोर्न स्यात् इत्याशंक्याह ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् ... विधानादिति ... पाव ... २ ॥

नुदात्तः ॥ स्वरितं । अर्थोऽ । समाहारः स्वरितः । उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते य
स्मिन्सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् ॥ तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् ।
स्वरितस्यादितोऽर्धमुदात्तं बोध्यम् । उत्तरार्धं तु परिशेषादनुदात्तम् । तस्य चोदा
त्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टम् ॥ अन्यत्र तूदात्तश्रुतिः ॥ प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः । क्व
वोऽश्वाँ३ रथानीं न वेरासत वक्रेवोघः । इत्यादिष्वनुदात्तश्रुतिः । अग्निमीळे इत्या
दावुदात्तश्रुतिः । स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकत्वाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा
मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणोऽनुनासिके

२ ॥ अशोः ... नि ... २ ॥ किंनामक ... स्वरित उदात्त ... २ ॥ इति ... २ ॥

मुखनासिकेति मुखं च नासिका चेति विग्रहे प्राण्यंगत्वादेकवद्भावे मुखनासिकमिति स्यात् अत आह मुखसहितेति नासिकयोच्चार्यमाण मर्थ
कथमिति चेत् उच्यते अत्रेति वचनं मुखनासिकावचन मस्यास्तीति विग्रहः ॥

इत्यादि संज्ञासिद्धौ ॥ उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् ॥
प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः ॥ लणसूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः सं-
ज्ञा ॥ प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणम् ॥ अनुनासिक इत्यादि निर्देशात् ॥ न ह्यत्र ककारे परे
अच्कार्यं दृश्यते ॥ आदिरन्त्येन सहेता सूत्रेणाकृताः संज्ञाः प्रत्याहार शब्देन व्यव(…)
न्ते ॥ ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ उश्च ऊश्च ऊ३श्च वः वां काल इव कालो यस्य सोऽच्
क्रमाद्ध्रस्वदीर्घप्लुत संज्ञः स्यात् ॥ स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा ॥ उच्चैरुदात्तः ॥ ताल्वा-
दिषु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्यात् ॥ आ ये ती वे र

अइउण् इत्यादि चतुर्दश सूत्राणि ... तथाऽत्र परिच्छेद इत्यनेन संज्ञासूत्रसंक्रमस्य संज्ञा द्वारे वैयोगात्॥ एवं वाच्यतौ यादिकारादिः संज्ञा ... सूत्रत्वे स्वादि विधायक ... ॥ अकारप्रश्लेषो विलयादुरस्वरत॥२॥ माहेश्वराणीति॥ ... सर्वं वेदमानं पूर्वं ... सूत्राणि ... अत्र प्रमाणं ...

श्रीगणेशाय नमः॥ मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च। वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते॥१॥ अइउण्। ऋऌक्। एओङ्। ऐऔच्। हयवरट्। लण्। ञमङणनम्॰ झभञ्॰ घढधष्॰ जबगडदश्॰ खफछठथचटतव्॰ कपय्॰ शषसर्॰ हल्॰ इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि॥ एषामन्त्या इतः॥ लणसूत्रे अकारश्च॥ हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः॥ हलन्त्यम्॥ हलिति सूत्रेऽन्त्यमित्स्यात्॥ आदिरन्त्येन सहेता॥ अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात्॥ इति हल्संज्ञायाम्॥ हलन्त्यम्॥ उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यात्॥ उपदेश आद्योच्चारणम्॥ ततोऽण् अच्

संज्ञार्थत्वेऽपि ... तेन ... सिद्धिः॥ अन्त्येन ... संज्ञार्थानीति॥ ... हकारादिष्विति॥ ... इति सूत्रस्य ... मध्यगानामिति ... उच्चारणार्थः॥ ... कर्मधारयवोऽपि ...

दे॰ व्या॰ सु॰ सि॰ कौ॰ स॰

॥१॥

॥१॥

॥३॥

देशवर्णे ० पुरस्तादिति · पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायः ... सूत्रनिष्ठत्वादिदं ह्विजम् ॥

सि · कौ · सू०

स्वैरिराा ४

प्रथम ह ३

१२॥

उपेत्युपेधते · प्रष्ठौहः । एजाद्योः किम् ० उपेतः । प्राभवान्वृद्धिं धत्त ० पुरस्ता
दवादन्यापवेन यं क्षिरेक्षि · परस्य भिन्नत्वेऽयवाधिका नतु ओमाङोश्चेत्येत
स्य · तेनावैहीति क्षिर साधुरेव ० अन्तादिहीनत्वानुपसंख्यानम् ० अन्तो
हिनी सेना ॥ स्वादिरेरिणोः । स्वैरः । स्वैरिणी समस्यातिस्वैरी ० प्रा
दूहोढोढ्येषैष्येषु । प्रौहः । प्रौढः । अर्थ एव ग्रहणेनानर्थकस्य वृश्चेति
स्त्रेराजेः पण · आजि य हरणात् स्तापकात् ० तेनोढ्य हरोऽनन्तान्त
प्रवेग स्यतेन तु नैव तं त स्यैक ... शः । प्रौढ्यान · प्रौढि ० इष्षुइष्या पा

१२॥

सकल हृदयार्थ ... पूर्व कं महात्मा
सम्यगर्थ ... प्रौढ सम ३

[illegible]

सोयेस्यत्येकधुम० स्यातिसोयेच्छिलसोयवयोर्विद्धिधम० स्यातिच्छिलेसोयेचासतीति

धम० स्वस्यार्द्धिः। पराद्दूतिपस्वमीमवइतिषष्ठीतिपञ्चेककारस्यापिच्छिलम०

सस्यात्यनविति तेन तवसकारइसत्र रूपवतु छपम० च्छिलेसस्येवकस्ये

वनोप्म रूपयोरधितवरकारादिकुवृद्धेर्वीध्यं रूपवतु स्वपम० कांक्षि

रेषि० अवरादिचिपरेऽच्छिरेकादेशःस्यात्० गुरतापवादः। कृष्णैकत्व

म० गंगौघः। दैत्यैश्वर्यम० कृष्णौत्कण्ठ्यम० रतैधत्यू० स्व० प्रवसि

रे माघारेस्पेघत्यैरू दिचपरेऽच्छिरेकादेशःस्यात्० पररूपगुरतापवादः।

[illegible]

६ व्यवतु॰

सि॰ कौ॰ सू॰

भ्रिवायुघातः। ग्ररा। एकः। गरीयुले। काति सन्तिको त्त इत्य त्रा स्तेरसो व
स्वरूपान्निवर्त्येत परसावादेशो प्राप्तेण पञ्चन्ते तिसूत्रे तावद्व नाधिघो
तान्तिबेधान्तस्तः॥ एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृत्य॰ ग्राद्गुणः। अथ
१२॥ रेतादिचि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात्संहितायां विषये॰ उप
न्द्रः। रमेशः। गंगोदकम्॰ उरण्रपरः। स्थानिति वृशतः संजेत्वर्णं तान्
स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते॰ तत्रान्तरस्यात्कृष्ण
रि स्पत्रारतवर्ण्णकारद्वयत्रारस्॰ भ्रृयोरहाभ्वाइतिवन्दे द्वित्वम्॰ कृते
भ्रश्सवर्णेः। ह्रस्वः परस्वर्भ रोरन्तोपेधा। स्यात्सवर्णे भ्ररि वा द्वित्वाभावे

षष्ठी स्थानेयोगत्वात्तोऽत्यनुवर्तस्थाने अर
न्तमतिस्वरयोरधियौनेनेनप्रसंगावस्था

अत्रो यते· अत्रो यतः॰ न स्य नयो श क्याथे॰ यान्तादेश इति यातन्नार्थ मिह र॰
गेतुं· शक्यस॰ न व्यस· न्सेतुं सर्वत्र न स्यस॰ शक्यार्थे किस· न्सेतुं वांय
न्से यं वार्वे न्नेवं प्रनः। क व्यस्तदर्थे· तस्मै प्रक्रित्यर्थीवेदंत इष्ठं स॥ के
तारः क्रोस्ती पुरि तिषु ध्यापरो प्रशारितं क व्यस॰ के यमन्यं तं॰ क
य नाह मितस्पर्श॥ लोपः शाकल्यस्य॰ अवर्णे रौपूर्वयोः व ह्रानना पोधि
य वोर्लीयो वाऽशि परे॰ पूर्वत्रासिद्धमिति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वा
न्नास्य रसन्धिः॥ हर ए हि· ह रयेहि· विष्ण इह· विष्णविह· श्रिय उद्यतः।

नेतुं यो ग
३

अत्र वर्णयोः किं॰ प्रश्नम्· आशिषि॰ सन्धयं करोति· च संलोपं
जयति भवति

२ अच्सं० सि०कौ०स्०

पाचकः। वान्तो यि प्रत्यये० यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरवावौ स्तः॥
गोर्विकारो गव्यम्० गोपयसोर्यत्० नावा तार्य्यं नाव्यम्। नौवयोधर्म
त्यादिना यत्० गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम्० अध्वपरिमाणे च० गव्यूतिः।
डुतिप्लूतीत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः। वान्तो इत्यत्र वकारान्तेषु ता
विसत्र छकारा वा पूर्वभागे लोपो व्योरिति लोपे वकारः प्रश्लिष्यते २०॥
ते भूयमानाव वकारान्तादेशः स्यात् ककारेऽन सुप्यल इति पावतः। धातो
स्तन्निमित्तस्यैव० यादौ प्रत्यये परे धातोरेचस्तन्निमित्तश्चेद्वान्तादेशः स्यात्। तन्नि
मित्तस्यैव नान्यस्य० लव्यम्। अवश्यलाव्यम्० तन्निमित्तस्यैवेति किं॥

अचो रहाभ्यामिति भाष्ये तथा व्याख्यातं ... रहाभ्यां ... परस्य यर इति ... परा ... मिति ... इत्यत्र ... रस्या
मित्यनुक्तौ तेरिति भावः। ... दीर्घादाचार्याणामित्युत्तरसूत्रे ... ॥२॥ नपुंसकलिङ्गेति ... तेन ... कार्यं ... तेन ...
... त्र २ ... कार्यं तेन ... इति चेन्न ॥ ॥२॥

सर्वत्र शाकल्यस्य द्वित्वं न. अर्कः। ब्रह्मा। दीर्घादाचार्याणां द्वित्वं न. दात्रम्. पात्रम्.
अचो रहाभ्यां द्वे. अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः। ... नविवेति प्राप्ते
द्वित्वं तत्र ... तेन ... हर्यनुभवः। नह्यस्ति. हलो यमां यमि लोपः।
हलः परस्य यमो लोपो वा स्याद्यमि. इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैकयं रूपं तु
रूपं लोपारम्भकसंख्या ... आदित्यो देवतास्य। आदित्यं हविः। यमां यमीति यथासंख्य
नियमान्नेह - माहात्म्यम्. झरो झरि सवर्णे। हलः परस्य झरो वा
परतः स्युः झरि. तस्य लोपः। तस्येति लोपः स्यात्. इति पदद्वयेऽपि न स्यात्.
ऽभ्यासात्सामर्थ्यात्. एवं चेत्संज्ञापि हल भवति. हरये. विष्णवे. नायकः।

ज्ञातज्ञन: भार्यः

संधुक्ले स्थिति त्रिप्रभृतिषु विस्तरे यात्मानास जातीया नाचेभ्यः ग्रहतोपरस्वर स्लाह यं प्रीत मयतथावः संभवति श्रुत एवाचोर हाष्वां मिति सार्थकि म॰ निर्धारणे सप्तमी॰
अथ इल गुर्थ हेते॰ त्रिप्रभृतिसंयुक्ते वर्तमाने च्छः परस्य परो देषा स्लाइत थः तेने नूः रुगूमि सत्र न कार धकारयोः श्रा पु द्वित्य सैव निषेध विकल्पः सुनोविच सर्व
वधरा कार च स्य सैव सिद्धे इः सूत्र द्भुम्र द्विकः रव स्यन्ते मे रधो पूर्व य स्पर्शो ध स्ना द्वि स्थिति वो धाम॰ घरे नुनो सिक इल रुत्वा नाचि सेव सिद्धे तु सूत्र त्रयम
विरह थे तिगोधा र आ॥

परतोयथा वो द्वेधा को॰ मध्व इति वज्र सिप्र परता इति युक्ति स्ति व न्ते पकार स्यापि द्वित्व म॰
त द्वीह धकारे यकार योः द्वित्य वि॰ कत्वा प्रत्यारि त्यपा शिरा॥ एकं धमेकं वे द्वि धे
द्वि वे द्वि धमेकं धं द्विवम्॥ सुधुपास्य॥ मध्वरिः धात्रंशः। त्साकृतिः। नादि

२॥ न्या कोशे पुत्र स्य॰ पुत्र शब्दस्य न द्वे स्त आदिनी शब्दे परे॥ आ क्रोशे गम्ये॰

पुत्रादिनी त्वमसि पापे॰ आ क्रोशे किम्॰ तत्व कथने द्वित्व वत्स्यादेव। पुत्रा
दिनी त्वमसि पापे॥ तत्परे च॰ पुत्र पुत्रादिनी त्वमसि पापे॰ वा हत जग्ध परोः।
पुत्र हती। पुत्त्र हती॥ पुत्र जग्धी। पुत्त्र जग्धी। त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य॰
त्रयादि पुथ रोपि संयुक्ते प वा द्वित्वम्॰ २ इन्द्रः। इन्न्द्रः। राष्ट्रम्॰ राष्ट्रम्॰

घार्म शइति श्रुत्रे रेफ स्यादित्वमते द्वित्वे कर्तो
रसाभ्यासे विसर्गे सो च कुत्रे नात्मि ने भोयेन कार्यविसर्गा धार २

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ। अल्विधत्वं न। परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्या-
निभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये। इति परस्य स्थानिवद्भावे प्राप्ते॥ न पदा-
न्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु। पदस्य चरमा-
वयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत्स्यात्। इति परा-
स्थानिवद्भावनिषेधः॥ अग्नीध्रः सि० स्था० इति घकारस्य हकारः॥ झ-
लो झलि लोपः। प्रशान्तस्य झलि लोपः स्यात्। संयोगान्तस्य लोपः। संयो-
गान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात्। इति पलोपे प्राप्ते॥ वरौः प्रति बधो था वपः॥

संयोगान्तस्यान्तस्येति। अन्योन्यपरिभाषयेति भावः। वस्तुविशेषतो तदन्तविधि आभात् संयोगान्तस्य पदस्य सूत्र विभक्तिनं तथा त्रिपुर से संयोगसंयेति
पन्ते दषकरो तीत्यादि लोपं वारयितुं संयोगान्तो वस्येति द्विर्वचना नेतंस प्रासस्या भार्य मन्ते याह राम० कतो हिडपसगोना नामकार्यसेया
यो तस्मिन् को द्वित्वादिकं पलोसपूर्व क्रिति भाष्यास्य तमर॥ वत्तमु तिथा वमिकमन्-वह्याया योन्यात्येव॥ व्याख्याव हेधा-अस्तोकसी सतो भवत्य हाम
यहत्यमेकसफ स्तेत्रोयिधीयात इति-ओमन्तउ-सोको कर्तव्ये वाहि रङ्क स्य परोत्तऽसिद्धय मितिया- नव चक्रीत्य सिध्दप रिभाषपात्रिया। हीसा सोनासि
कस्मात उलोपं न पश्यतीतिथात्मेम० काधीका यय न्याभ्युपगमो॥ र० नचं न मा न तर्हि हिकः वरुम क्रिति तिनिषेधः॥ न स्या सवर्णेतरकोरेव प्रसोलोमे
इत्यत्रो न तेन सव्याभावाद् तत्र॥

६ ध्व० [illegible]

सि० कौ० सू०

[illegible] नित्ता [illegible] नासिद्धं [illegible] ॥ ननु [illegible] रामः राम

[illegible] नास्ति [illegible] ॥

[illegible]

कार्ये कर्तव्ये वहिरङ्गमसिद्धं स्यात् । अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः । निमित्तं विनाशोन्मु
खं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं नकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥ इति परिभाषाप्रकरणम् । इको य
णचि । इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये । सुधी उपास्य इति स्थिते । स्थानत
आन्तर्यादीकारस्य यकारः ॥ सुध्य् उपास्य इति स्थिते । अनचि च । अचः परस्य यरो
द्वे वास्तो नयचि । इति धकारस्य द्वित्वम् ॥ स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥ आदेशः
स्थानिवत्स्यात् न तु स्थान्यलाश्रयविधौ । अनेनेह यकारस्य स्थानिवद्भावेना
यत्वमाश्रित्य ऽनचि इति द्वित्वनिषेधो नाशङ्क्यो ऽनल्विधाविति तन्निषेधात् ॥

[illegible] स्थाने ऽन्तरतम इति [illegible]

[illegible] रामः राम राम राम राम राम राम राम राम राम

इकवर्तासिद्धिते [illegible]
नेकवर्तासिद्धिते [illegible]

६ ॥

अलोऽन्त्यस्य। षष्ठीनिर्दिष्टस्य ... [illegible] ... अस्थाने ... पञ्चमीनिर्दिष्टेनान्त्यस्येत्यर्थः। स्थानेऽन्तरतमः ... [illegible] ... इत्यन्त्यस्येति
[illegible] ... परस्य विधीयमानं ... [illegible] ... स्थाने ... विधीयमानमिति
[illegible] ... अलोऽन्त्यस्य ... [illegible] ... स्थानषष्ठ्या ... [illegible]
[illegible] ... षष्ठीनिर्दिष्टस्य ... [illegible] ... आदेः परस्य ... [illegible]
[illegible] ... परस्य ... [illegible] ... अनेकाल्शित्सर्वस्य ... [illegible]
[illegible] ... अलोऽन्त्यस्येति ... [illegible]
त्यर्थः॥

योध्यम्०। तस्मादित्युत्तरस्य०। पञ्चमीनिर्दिष्टेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यव
हितस्य परस्य ज्ञेयम्०। अलोऽन्त्यस्य०। षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्त्यस्यादेशः स्यात्०। ङिच्च०। ङि
दनेकालप्यन्त्यस्य स्यात्० सर्वस्येत्यस्यापवादः। आदेः परस्य०। परस्य यद्विहितं कार्यं तत्तस्या
देर्बोध्यम्०। अलोऽन्त्यस्येत्यस्यापवादः। अनेकाल्शित्सर्वस्य०। स्पष्टम्०। अलोऽन्त्यस्य
सूत्रापवादः॥ अष्टाध्यायीशितादादेः परस्येत्येतदपि परत्वादनेन बाध्यते०
स्वरितेनाधिकारः। स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम्०। परनित्या
न्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे०। अन्तर

इत्यालयितिग्राहिशर्मेणोतोमिस्रसेस्रइतिगच्छते

ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्राज्विधीयते तत्राच इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ० आद्यन्तौ
टकितौ ० टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः । मिदचोऽन्त्यात्परः ० अचेति निर्द्धा
रणे षष्ठी ० अचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परः तस्यैवान्तावयवो मित्स्यात् ० ष
ष्ठी स्थानेयोगा ० । अनिर्द्धारितसंबंधविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा बोध्या ० स्था
नं चा प्रसंगः । स्थानेऽन्तरतमः । प्रसंगे सति सदृशतम आदेशः स्यात् ० पञ्च
...विद्यमानं ... । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्व
स्य ० सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य

संपूर्णपनो ऽस्मिन्समुदाये वर्त्तादिति तेनात्र समुदाये आख्यपदसमाप्तिर्न तु [illegible] संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति १
तस्य क्रमः। तथा हि सति [illegible] सत्रयकारे निषेधो इकारस्य संयोगत्वात् संयोगान्तलोपस्स्यात् २

नि

ल्कर्षः संहिता० वर्णानामतिशयितः संधिः संहितासंज्ञा स्यात्० सुप्तिङ
न्तं पदम्० सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात्० हलोनंतराः संयोगः। अज्भिर
व्यवहिता हलः संयोगसंज्ञास्युः। ह्रस्वं लघु० ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं स्यात्०
संयोगे गुरुः। संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात्० दीर्घं च० दीर्घं च गुरुसंज्ञं
स्यात्०॥०॥ इति संज्ञाप्रकरणम्॥०॥ इको यणचि० इगस्थाने यणादेशः स्या
त्पवर्ग [illegible] विधीयते तत्रैक इति पष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते० अवस्व०
[illegible]

इको [illegible] [illegible] परे [illegible] इति [illegible]
[illegible] संज्ञा [illegible] स्यात् [illegible]
[illegible] इति [illegible]
साधारतो [illegible] २॥

सि॰ कौ॰ स

क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञा च स्युः॥ प्र॰ परा॰ अप॰ सम्॰ अनु॰
अव॰ निस्॰ निर्॰ दुस्॰ दुर्॰ वि॰ आङ्॰। नि॰ अधि॰ अपि॰ अति॰ सु॰ उद्॰ अभि॰
प्रति॰ परि॰ उप॰ एते प्रादयः। नवेति विभाषा॰ निषेधविकल्पयोर्विभाषा
संज्ञा स्यात्॰ स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा॰ शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या ई॥
संज्ञा तां विना॰ येन विधिस्तदन्तस्य॰ विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात्॰ स्व
स्य च रूपस्य॰ समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधो वक्तव्यः। उगिद्वर्णग्रहणव
र्जम्॰ विरामोऽवसानम्॰ वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात्॰ परः स

अनुयत्तासवर्णाति नामप्रसिद्धं एकाग्रतो नैव सिद्धे इत्यत्र हरलं प्रथमता भ्रुवाह पवरलं इति॥ अप्रमेतनुनासिका न स्यादिति शिल्पो कोऽयमिति नोत्तमसे मस ध्वं नेत्रा नौ च रसवर्णानि छन्ना
उनासिका पवे स्यान्नामे चिके ति अशयति आदि हरयोगे नापि तिशोवल्लवे कल्पकल्पे ऐते ह्येव ध्यायर॥ ऋदितरेव [illegible] कार्यं कस्यान्तमयति इति प्रश्नतः सत्यं। असवा
इति छन्दसि तिभसे ज्ञानकार्यस्य॥

नुनासिकाननुनासिकभेदेन पवस्याद्विधा। तेनानुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः सं
ज्ञा। तपरस्तत्कालस्य। तःपरो यस्मात्स च तात्परश्चोच्चार्यमाणसमकालस्यै
व संज्ञा स्यात्॥ तेन अत् इत् उत् इत्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञा। ऋदिति द्वादशा
नां संज्ञा। वृद्धिरादैच्। आदैच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात्। अदेङ्गुणः॥ अदेङ् च गु
णसंज्ञः स्यात्। भूवादयो धातवः। क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः। प्रा
ग्रीश्वरान्निपाताः इत्यधिकृत्य। चादयोऽसत्वे। अद्रव्यार्थाः चादयो निपातसंज्ञाः
स्युः। प्रादयः। अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा। उपसर्गाः क्रियायोगे गतिश्च। प्रादयः

भ्वादयो धातवः। भूश्च वाश्च इति द्वन्द्वः। आदिशब्दो व्यवस्थाप्रकारवाची नोरेकशेषः भ्वेआदिर्येषामिति बहुव्रीहिः भूप्रभृतयो वा सदृशाः साहश्यं च क्रियावा
चकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह क्रियावाचिन इति साहश्यं चेति यथा तो वा साहश्यं च प्रयोगभेदेन बोध्यम् क्रियावाचिनः किम्। वा: पश्यसि तोहे धात्वं भामभूत्॥
सतिहित सिन्नातो धातोरित्यस्य णः स्यात्। आतो धातोरितिस्यादिति॥३॥

शेषः प्रथमान्तविसर्गः। अनेकमन्यपदार्थे। अनेकं प्रथमान्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्त्तमा
नं वा समस्यते स बहुव्रीहिः। अप्रथमान्ताधिभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिक
रणानामिति च। प्राप्तमुदकं यं ग्रामं स प्राप्तोदको ग्रामः। ऊढरथोऽनड्वान्। उपहृत
पशू रुद्रः। उद्धृतौदना स्थाली। पीताम्बरो हरिः। वीरपुरुषको ग्रामः। प्रथमार्थे तु न
वृष्टे देवे गतः। व्यधिकरणानामपि न। पञ्चभिर्भुक्तमस्य। प्रादिभ्यो धातुजस्य
वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः। प्रपतितपर्णः प्रपर्णः। नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः।
अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः। अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्। अस्तिक्षीरा गौः।
स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु॥ भा
षितपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावो यस्यामिति बहुव्रीहिः। निपातनात्पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्या

१५०

श्वलुकनुस्वेप्रकृतिलिंगमिते यदुक्तं पुंसकेतस्मात्सरडुः प्रायोपन्नतथाभृतस्वं
स्त्रीधावेकशब्दस्यपुंस्यावेकस्वेयद्रूपं स्यात्समन्तात्प्रिकरोतोस्त्रीलिंगे डतरपदे न
नुपूरतंत्रियाहोवपरतः गोस्त्रियोरितिह्रस्वः चित्रागावोयस्येतिसोकिकविग्र
हचित्रागावदगोऽस्यइति अस्तोकिकविग्रहेचित्रगुः इदंभाष्यःचित्रागवरतीगोर्व
स्वतिविग्रहे अनेकोन्यपदार्थेइतिबहुव्रीहिः भ्यचकेचित् चित्रागवरतीगुःगर
तीचित्रागुणुरुषेतिघीतन्त्रीजं घोः त्रिध इबहुव्रीहेप्रथमंनपुंसकतड्तर चदस्य
प्रथमेनत्वधानात् द्वितीयमपिनपुंसकतं पूर्वपदस्याभावात् डतरपदश
ब्दोहिसमासस्यचरमावयवेरूढः पूर्वपदशब्दस्तुप्रथमावयवेइतिचइति
यस्तुनस्तुनेहपूर्वपदस्मान्निह्यतेमाग्नुडः अंतइसत्रपथातेनोपास्य

प२ १५०

स्या १

सि कौमु: ग्गु १

[illegible] २

ह १

ह्लतीपर्ो [illegible] लिंगम्पुंशि कपतिमाव्हपापमुत रपद्हस्यन्ल्स तो [illegible] पउरव नस ताशिला
सो हृदयोरेव यस्त्सात्। सापस्य: [illegible] स्रोशं भ वेस्वा: क्षाचा: आवत्का। भव हिपा:।
स्त नार्तिक येकतेक्षितेबेति सूत्रे यतकर्तं थम सघनि [illegible] तिमात्रइ तिभा छकी
रेका गतार्थत्वात् सधुमव:। पर्त्तकामपि सार्द्ध कामावीतस्यसस्य दी कभार्ण्य: सर्द्ध
श्रिवइसादि: पूर्णस्ये त हंस स्त्रे वादितिलिंगात् तेनाकविरकशेषण्ठसेनसार्द्धक।
सर्द्धी। कुक्षु: तदि यामंडादि पु। कुक्षु वा: यंडंकुक्षुतांड़ म:गपा: पहं म:गपद्मा। म:
गन्सीरमकाकशाथ: १६२५ मातिनीरव्वदतयो: परत: पुमत: पनीवावर तिस्सा
पते: श्वेनीवावरति शश्रावते: सभिन्नांकांत्रि पूर्शीनीयांमन्यते। दर्शनीयमानि
नी: दर्शनीयांस्त्रियंमन्यतेदर्शनीयमानिनीदेव: न कोपधाया: कोपधाया: स्त्रि

१५२

१५२

नीपद्मा १४१ नीपपाशा। युष्मापुंशस्तादनी प्रकृतिः। ग्रामणीहिता। ग्रामण्याश
सिषर्हं। नार्यं सपेन्नाभस्तोमनृपः। प्रकृतिभेदे हि मृदुः स्वशः। स्तलोर्ग्गुणात्
ग्रन्थ। शुक्लाभावशुक्लतमः शुक्लतरः। गृत्तोवचनस्पतिम। वस्त्री भावः वस्त्री
तमः शरद्ः कतर्पतिस्वासोस्वभावेनपुंसकम्। भस्यादेत द्विता। हस्तिनीनांसमु
सा हास्तिकम्। अदेत्विम रोहिताघस्त्रीभ्यो हमितिले ग्रामदत्ता। अग्नेर्हभिनति ठ
क्तेतु पुम्वेद्या। अग्नायीदेवतास्य स्वासी पारुष्यानृपः। सपत्नीशब्दादस्त्रधा श
त्रुवर्ण्णवात सपत्नीशब्दस्य ई। स्याद्दिलानिनिमित्रे स्वकः सपत्नः। पत्निस्याङ्ति हि
व्रहेति नाह मित्रं धनं पातीशब्द्माच्छिंसमित्र स्त्री लिंगेनाष्टतीयः। स्वामिपत्नी
पपतिशब्दे नभाषितपुंस्कस्त्रीयः भ्रातृवाः श्रिजाघातरा। सपत्न्या भ्रपत्यं सापत्नेः

इष्वर्थम्‌ · सन्धौ सन्नरात्तागमनमव्यास्ति ॥ ६ ॥
स्मन्स्वस्तातागमनमस्ति व्याप्तिः

लिकैसू ·

१५२

कथ्यनारायपश्चमीकैः वन्दः अत्रतितैहितावववभेदस्यवन्तस्यामवर्धितवातत्रदस्वधा
नमा। धेलुकर्तकैः अग्रिपादिभुकिनं कस्यारीति अग्निपः प्रपामनेजोनाकस्यादित्तत्रमाङ्‌
र्भगाम्भतिः। सचिवास्वसाकानोस्तान्तासमाचपनाङ्‌हितायामात्र्‌यसातनयां।
सामान्येनपुंसकम्‌ ६ ७ भक्तिर्यस्यसह ८ भक्तिः स्त्रियाम्‌ एव साधान्तु ६ ७ भक्तिः
तसिस्याद्विसाम्‌ त्यसुवं। तसिस्यादिकृतत्वमुक्तेषुस्त्रियाः पुंस्यस्यात्। परि
गणनं कर्तृ व्यम अप्यपाप्तिपादितवरिहाणवर्तसेतरपतमवैचरद्‌ नाती
वैकस्वदेशीपतेहृपववाशापैपास्तिलक्षणेनेवक्तिषुवहुत्र च हेतः दर्श
नीयतत्रदर्शनीयपतेमा· यहेवेतिवन्यमात्राहस्वः परत्वात्‌सुमाभ्यां वाधतेप
हितत्र· पक्तितमा· पद्धतीः· पद्धत्वातीति· दर्शनीयकस्यादर्शनीयदेशीया। दर्श

१५२

दर्शहत इति पदं । २ इवतपरिसमाप्ताविति हिः त२

पञ्चमीस्तैवयुक्तः

तिसक्षनसमततिसोत्सुधानारक्षयातं तदनोऽपाप्तिः देशपादेः पादातदनोऽत्तिप्राप्तिरितिभावः।
तिसक्षनेपरितोगोनसाम थाद्वहातोत्कतिरजथाइत्रमातेश्वेतिनिषेधोनेत्यर्थः ॥ २ ॥

इति १

कु चु टु तु पु ते उदितः ॥

याः ॥ ० अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ प्रतीयते विधीयते इति प्रत्ययः ॥ अविधीयमा
नोऽणुदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् ॥ अत्राण् परेण णकारेण ॥ तदेवमइत्यष्टादश
नां संज्ञा ॥ तथेकारोकारौ ॥ ऋकारस्त्रिंशतः ॥ एवं लृकारोऽपि ॥ एचो द्वादशानां
ऐदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् ॥ ऐऔजिति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् ॥
तेनैचश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति नापादनीयम् ॥ नाज्झलाविति निषेधो य
द्यप्याक्षरसमाम्नायिकानामेव तथापि हकारस्याकारेण सवर्णत्वं नाकार
स्यापि प्रश्लिष्टत्वात् ॥ तेन विश्वपाभिरित्यत्र हो ढ इति ढत्वं न भवति ॥ अ

शौ जिव्हा मूलीयो वध्मानीयौ। अश्र्म्रः इत्यवः परानुस्वार विसर्जनौ॥०॥ इति स्थान प्रयत्न विवेकः॥०॥ सस्थ र्तीयो मिथः सावर्ण्याभावम् ० अकार हकारयोरिकार शकारयोर्सकार षकारयोर्टकार सकारयोश्च सावर्ण्य प्राप्ते॥ नाज्झलौ॥ अकार सहितोऽच आच सच हल वेत्ये तो मिथः सावर्णो न स्तः॥ ते न दधी त्यस्य हकारः शीतलं षडं सानुमिलेत ध पर ध परादिकन्त॥ अन्व था दीर्घादीनामिथ हकारादीनामपि ज्य हसाकशा स्त्र च सावर्ण्यं स्यात् तत

कार्तिकष्ठकम

देव्यवतु·
सि·कौ·सू·

ध १

तत्र वर्गानां प्रथमद्वितीया खयः। तथा ते घोषेव यमाः। जिह्वामूलीयो पध्मा
नीयो विसर्गः श ष सा श्वेत्येते घोषेव विवारः श्वासोऽघोषश्च। अन्ये
वां तु सम्वारो नादो घोषश्च। वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः। वरश्च
याल्पप्राणाः। अन्ये महाप्राणाः इत्यर्थः। वायूप्रपत्ता श्वपघेति
सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तोऽसत्याय्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्य
ते इति बोध्यम्। काद्यो मावसानाः स्पर्शाः। यरलवा अन्तस्थाः। शष
सहा ऊष्माणः॥ अचः स्वराः। ऽ क ऽ प इति कपाभ्यां प्रागर्द्धविसर्गसदृ

अघोषाः। श्वासाः। अघोषाः। संवृताः। घोषवत्
कख २
चछ २
टठ २
तथ २
पफ २
यमाः १०
विसर्गः १
शषसाः ३
ँ ः ४
२६

गघङ ३
जझञ ३
डढण ३
दधन ३
बभम ३
यमाः ५
अनुस्वार ।३।

अल्पप्राणाः १
कग ङ ३
चज ञ ३
टड ण ३
तद न ३
पब म ३
यमाः १०
परसंख्या ४॥ २९

महाप्राणाः १
खघ २
छझ २
ठढ २
थध २
फभ २
यमाः १०
अनुस्वारः १
ँ ः ४ २२

त्रिवर्णानामविपूर्वं प्रतिपरं शास्त्रप्रसिद्धम्॥ वाक्यपदलक्षणस्य काह्रस्वधा। विचारः।
समाचारः। श्वासो। नादो। घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्व
रितश्चेति। खफौ चमाः खवड कड पौ विसर्गः श२ एचव॥ एते श्वासानुप्रदा
नाश्च घोषा [illegible] स्वविवृतावते।।१ कंठमन्येतु घोषा स्पृः संवृता नादभागि
नः।। अयुग्मा वर्गयमगा यरलवास्ते ... स्या सवस्मृताः।२।। वर्गेष्वाद्यानां चतु
र्णां पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः। प्रातिशाख्ये प्रसिद्धाः। प
लिक्नीः चखतुः। अग्निः घ्नन्ती सच्च क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृश ख
यमाः।

अनुस्वार अस्तेर्घवानो ३